

МУСИҚАДА АВАНГАРДИЗМ ВА ЯНГИ ТЕНДЕНЦИЯЛАР

- ❖ ЎЗДСМИ хузуридаги Тармоқ маркази
- ❖ “Муסיқа санъати (Бастакорлик санъати, Муסיқа санъати, Дирижёрлик, Чолғу ижрочилиги)” йўналиши
- ❖ Доцент Шукуров Жаҳонгир

Модулнинг ўқув-услубий мажмуаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 7 декабрдаги 648-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув дастури ва ўқув режасига мувофиқ ишлаб чиқилган.

Тузувчи: ЎзДК – “Композиторлик ва чолғулаштириш”
кафедраси доценти
Шукуров Жаҳонгир

Такризчилар: Париж миллий олий мусиқа ва рақс
консерваторияси профессори
Dylan Corlay

ЎзДК “Мусиқий таълим” кафедраси
доценти Ахмедов Маъруфжон

Ўқув -услубий мажмуа Бош илмий-методик марказ Илмий методик
Кенгашининг қарори билан нашрга тавсия қилинган
(2020 йил “29” январдаги 1-сонли баённома)

МУНДАРИЖА

I.	ИШЧИ ДАСТУР.....	4
II.	МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.....	13
III.	НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР.....	19
IV.	АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ.....	58
V.	КЎЧМА МАШҒУЛОТЛАР.....	70
VI.	КЕЙСЛАР БАНКИ.....	72
VII.	ГЛОССАРИЙ.....	75
VIII.	АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	79
IX.	ТАҚРИЗЛАР.....	84

I. ИШЧИ ДАСТУР

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Дастур Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда тасдиқланган “Таълим тўғрисида”ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон, 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сон, 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сон ва 2020 йил 29 октябрдаги “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-6097-сонли, 2020 йил 26 майдаги “Маданият ва санъат соҳасининг жамият ҳаётидаги ўрни ва таъсирини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ–6000-сонли Фармонлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 28 августдаги “Ўзбекистон Республикасида маданият ва санъат соҳасини инновацион ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПҚ-3920-сон, 2018 йил 19 декабрдаги “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш тўғрисида”ги ПҚ-4068-сон, 2020 йил 4 февральдаги “Миллий рақс санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4584-сон, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сонли Қарорларида белгиланган устувор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касб маҳорати ҳамда инновацион компетентлигини ривожлантириш, соҳага оид илғор хорижий тажрибалар, янги билим ва малакаларни ўзлаштириш, шунингдек амалиётга жорий этиш кўникмаларини такомиллаштиришни мақсад қилади.

Дастур доирасида берилаётган мавзулар таълим соҳаси бўйича педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш мазмуни, сифати ва уларнинг тайёргарлигига қўйиладиган умумий малака талаблари ва ўқув режалари асосида шакллантирилган бўлиб, унинг мазмуни Кредит модул тизими ва ўқув жараёнини ташкил этиш, илмий ва инновацион фаолиятни ривожлантириш, таълим жараёнига рақамли технологияларни жорий этиш, махсус мақсадларга йўналтирилган инглиз тили, мутахассислик фанлар негизида илмий ва амалий тадқиқотлар, ўқув жараёнини ташкил этишнинг

замонавий услублари бўйича сўнги ютуқлар, педагогнинг креатив компетентлигини ривожлантириш, таълим жараёнларини рақамли технологиялар асосида индивидуаллаштириш, масофавий таълим хизматларини ривожлантириш, вебинар, онлайн, «blended learning», «flipped classroom» технологияларини амалиётга кенг қўллаш бўйича тегишли билим, кўникма, малака ва компетенцияларни ривожлантиришга йўналтирилган.

Қайта тайёрлаш ва малака ошириш йўналишининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда долзарб масалаларидан келиб чиққан ҳолда дастурда тингловчиларнинг мутахассислик фанлар доирасидаги билим, кўникма, малака ҳамда компетенцияларига қўйиладиган талаблар такомиллаштирилиши мумкин.

Қайта тайёрлаш ва малака ошириш курсининг ўқув дастури қуйидаги модуллар мазмунини ўз ичига қамраб олади:

Модулнинг мақсади ва вазифалари

“Муסיқада авангардизм ва янги тенденциялар” модулининг асосий мақсади - муסיқа санъатининг турли йўналишлари ва жанрларида ривожланиш босқичларини ўзлаштирган ҳолда ушбу санъатнинг дастлабки ва замонавий ҳолатини солиштириш орқали унинг ҳозирги кундаги ўрнини белгилаш орқали фаолият кўрсатаётган композиторлар, дирижёрлар, хонанда ва созандаларнинг тажрибалари мисолида янги замонавий шакл ва услубларни амалиётга татбиқ этиш ва бошқаларни қўллаш учун педагог кадрларни тайёрлашдан иборат.

“Муסיқада авангардизм ва янги тенденциялар” модулининг вазифалари:

- композиторлик санъати, муסיқа ва чолғу ижрочилиги каби санъат турларининг ўрнини кўрсатиш;
- муסיқа ижодкорлари ва ижрочиларининг замон талабидан келиб чиқиб маҳоратини ошириш;
- муסיқачиларнинг қирралик масалалари кўрсатиш;
- композиторлик, муסיқа ва чолғу ижрочилиги касбида мулоқот жараёнларининг такомиллашуви, янги давр муаммолари бўйича маълумотлар бериш ва уларни қўллаш учун педагог кадрларни тайёрлашни таъминлашга қаратилган фаолиятни ташкил этишдир.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

“Муסיқада авангардизм ва янги тенденциялар” курсини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

Тингловчи:

- мусиқа санъатида муаллифлик ҳуқуқини таъминлашнинг меъёрий-ҳуқуқий асосларини;
- мусиқа санъатидаги замонавий йўналиш ва услублар ҳамда тенденцияларни **билиши** лозим.

Тингловчи:

- мусиқа санъатидаги модернизация ва ўзгаришларни ўзлаштирган ҳолда унинг мазмун-моҳиятини талабаларга етказиш;
- мусиқа санъатида таниқли маҳаллий ва хорижий ижодкорларнинг асарлари билан танишиш, таҳлил эта олиш **кўникмаларига** эга бўлиши лозим.

Тингловчи:

- замонавий тенденцияларга асосланиб яратилган мусиқий асарларни ўзлаштириш, концерт-педагогик репертуарларни шакллантиришда қўллаш;
- композиторлик ижодиётида, барча мусиқий ижрочилик йўналишларида замонавий услублардаги Ўзбекистон ва жаҳон композиторлари, анъанавий мусиқа, фольклор намуналаридан ва халқ ижоди меросидан самарали фойдаланиш **малакаларига** эга бўлиши зарур.

Тингловчи:

- мусиқа соҳасида машғулотларни юқори савияда ташкил этиш;
- машғулотларни илғор педагогик ҳамда замонавий ахборот технологиялардан фойдаланган ҳолда ташкил этиш ва бошқариш;
- гуруҳли ва якка тартибдаги машғулотлар учун тегишли фанлар бўйича модулларни ишлаб чиқиш ва модул тизими асосида машғулотларни ташкил этиш;
- мусиқа санъати соҳасида илмий тадқиқотлар олиб бориш **компетенциясига** эга бўлиши лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Мусиқада авангардизм ва янги тенденциялар” курси маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг қуйидаги замонавий методлари, ахборот коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан, шунингдек замонавий тенденциялар асосида яратилган мусиқий намуналар ҳақида маълумотлар бериш;

аудио ва видео ёзувларни тинглаш ва намойиш этиш орқали ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, коллоквиум ўтказиш ва бошқа интерактив таълим усуллари қўллаш.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Муסיқада авангардизм ва янги тенденциялар” модули мазмуни ўқув режадаги “Муסיқа фанларини ўқитишда замонавий ёндошувлар”, “Ижодиётда муסיкий муסיқа санъати” ва “Муסיқа санъатида маркетинг стратегиялари” ўқув модуллари билан узвий боғланган ҳолда педагогларнинг касбий педагогик тайёргарлик даражасини орттиришга хизмат қилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар олий таълим муассасаларида ўқитиладиган “Мутахассислик (турлари бўйича)” ва узвий ўзаро боғлиқ бўлган бошқа фанлар бўйича машғулотларни олиб бориш, уларнинг мазмунини янги, замонавий услублар билан бойитилган ҳолда амалда қўллаш ва талабалар билимини баҳолашга доир касбий компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимоти:

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юкلامаси, соат			
		Жами	Назарий	Амалий машғулот	Кўчма машғулот
1.	Санъат турларида авангардизм оқимининг пайдо бўлиши. Алеаторик ёзувнинг партитурадаги кўринишлари.	6	2	4	
2.	Композиторлик санъати жанрларининг эволюцияси. Жаҳон муסיкий авангардининг миллий композиторлик мактабларига таъсири.	6	2	4	
3.	Муסיкий жанрлар шаклланиши ва ривожланишида замонавий тенденциялар вужудга келишига тўртки бўлган омиллар. Чолғу ва муסיқа жанрларида замонавий янги услубларнинг шаклланиш тенденциялари.	4		4	
4.	Муסיкий авангардизмда - додекофония, пуантилизм, сонорика, минимализм каби муסיкий композиция тузиш методлари.	6		2	4
Жами:		22	4	14	4

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу: Санъат турларида авангардизм оқимининг пайдо бўлиши. Алеаторик ёзувнинг партитурадаги кўринишлари.

Муסיқа санъати ва муסיқий жанрлар ривожланишининг асосий босқичлари. Композиторлик ижодиёти тарғиботида муסיқа санъатининг ривожланиш босқичлари. Дунё халқларининг маънавий - маданий ҳаётида авангардизм ва янги тенденциялар асосида яратилган муסיқанинг тутган ўрни. Муиқа санъатининг ўзига хос томонлари. Услублар, янги миллий муסיқа мактабларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши. Авангардизм – катта билим ва тажрибага эга ижодкор, ташкилотчи ва бошқарувчи сифатида. Замоनावий муסיқа санъати мактаблари.

2-мавзу: Композиторлик санъати жанрларининг эволюцияси. Жаҳон муסיқий авангардининг миллий композиторлик мактабларига таъсири.

Муסיқа санъатида стилистик йўналишлар. Миллий ва замонавий куйлаш услублари. Композиторлик санъатида бадиҳавийлик (импровизация) техникаси. Композиторлик санъати жанрларининг эволюциясининг таҳлили, таълим жараёнига тадбиқ этиш масалалари. Професионал ва ҳаваскор ижрочиликнинг узвий боғлиқ жиҳатлари. Муסיқа санъатида “устоз-шогирд” тизимининг эволюцияси. Хорижий адабиётлар таҳлили, таълим жараёнига тадбиқ этиш масалалари.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

Маърузавий машғулотлардан сўнг режалаштирилган амалий машғулотлар маъруза машғулотларининг асосий мавзусига биноан ташкил этилади. Бунда тингловчилар мустақил равишда, шунингдек педагог томонидан таклиф этилган йўналиш бўйича амалий топшириқларни бажарадилар. Топшириқ ёзма, савол-жавоб, амалий ижро тарзида ёки бошқа шаклда бажарилиши мумкин.

Амалий машғулотлар тингловчиларнинг таклиф этилаётган мавзуга бўлган муносабатини ёзма, оғзаки жавоб ёки амалий ижро кўринишларида ифода этишлари учун имкон яратиши кўзда тутилган. Амалий машғулотлардаги режалаштирилган масалалар педагог томонидан махсус тайёрланган тарқатма материаллар, ёзма манбалар, кўшимча воситалар, шунингдек оркестр ёки хор жамоалари билан амалий ишлаш орқали тингловчиларнинг фаоллигини ошириш учун хизмат қилиши керак.

1-амалий машғулот: Санъат турларида авангардизм оқимининг пайдо бўлиши. Алеаторик ёзувнинг партитурадаги кўринишлари.

XX ва XXI аср музикасида шакл ва услублар хилма-хиллиги, жанрлар. Музиқада “модернизм” тушунчасининг пайдо бўлиши, тарихий ва турли инновацион анъаналарнинг вужудга келиши. Музиқа санъатининг анъанавий услуб ва жанрларини инкор этилиши ва турли композиторлик оқимлари ҳақида маълумотларга тингловчилар эга бўладилар ва мавзу бўйича кўтарилган масалалар бўйича амалий кўникмаларини намойиш этадилар. Таълим тизимида музиқа санъатини ўргатиш борасида илғор маҳаллий ва хорижий тажрибалар, мумтоз музикани ўргатиш услубининг замонавийлаштирилишини таълим тизимида татбиқ этиш масалалари. репертуар танлаш ва чолғу ижрочиларини тайёрлашда, репертуар танлаш ва чолғу ижрочиларини тайёрлашда индивидуал ёндашув масалалари муҳокама этилади. Шу мақсадда ўқитувчи гуруҳдаги тингловчиларни кичик гуруҳларга ажратиб, ҳар битта кичик гуруҳга алоҳида мавзуларни ўзлаштириш бўйича топшириқ беради ва блиц-сўров, Т-схема, кластер, график органайзер сингари интерфаол методлар орқали энг фаол ва билимли тингловчиларни аниқлашга ҳаракат қилади.

2-амалий машғулот: Композиторлик санъати жанрларининг эволюцияси. Жаҳон музикавий авангардининг миллий композиторлик мактабларига таъсири.

Авангардчилар услубида замонавий музиқа яратган машҳур жаҳон композиторлари: Шёнберг, Пендерецкий, Шчедрин, Шнитке ва бошқаларнинг ижоди. Гибрит жанрлар. Услублар плюралиزمи. Музикавий тил эволюцияси ва унинг шакл, музикавий образ ҳосил қилиш механизмига таъсири. XXI аср музиқа санъатидаги янги оқимларнинг жанр, шакл ва услубга таъсири. Жанрий экспериментлар натижасида стилизация, полистилистика, индивидуал услублар каби тушунчаларининг пайдо бўлишини, Ўзбекистон композиторлари ижодида замонавий шакл ва услублар, композитор ва фольклор, Шарқ ва Ғарб музикасининг интеграцияси, замонавий дирижёрлик санъати мактаблари ҳақида тингловчилар билиб оладилар ва мавзу бўйича кўтарилган масалалар бўйича амалий кўникмаларини намойиш этадилар. Тингловчиларга мустақил равишда янги методларни ўзлаштириш бўйича топшириқ берилади. Шу билан бир қаторда ўқитувчи таклиф этган мисол доирасида ўз талқини оғзаки шарҳлашнинг энг содда ва осон йўлини танлаб улгурган машҳур созандаларнинг “мастер-класс” (устоз сабоқлари) машғулотларидан намуналарни томоша қилиб, ўз фикрларини баён этишлари учун шароит яратилади.

3-амалий машғулот: Музикавий жанрлар шаклланиши ва ривожланишида замонавий тенденциялар вужудга келишига тўртки бўлган омиллар. Чолғу ва музиқа жанрларида замонавий янги услубларнинг шаклланиш тенденциялари.

Мазкур мавзу юзасидан тингловчилар хорижий давлатларда мусиқа санъати мактаблар тизимлари, улардаги ютуқ ва камчиликларни, мусиқа ижрочилик санъатида артистик маҳорат ва сахна маданияти, юқори даражадаги машхур профессионал хонандаларнинг ижодий фаолияти, кадрлар тайёрлаш бўйича илғор хорижий тажрибалар, мусиқа ижрочилигида замонавий техник воситалар ҳақида маълумот олганларидан кейин назарий машғулот режасида кўрсатилган мавзулар бўйича мустақил равишда сўнгги даврда мусиқа санъати бўйича чоп этилган қўлланма, дарслик ва илмий журналлардан, интернет сайтларидан қўшимча маълумотлар тўплайдилар ва мавзу бўйича кўтарилган масалалар бўйича амалий кўникмаларини намойиш этадилар. Европа, миллий, эстрада-жаз йўналишларидаги машхур дирижёр ва мусиқачиларнинг ижоди ҳақида давра суҳбати уюштирилиб, фикр-мулоҳазалар юритилади. Улар яратган услубларни таълим жараёнига татбиқ этиш масалалари хусусида тингловчиларнинг фикри, мавжуд муаммолар ўрганилади. Мавзу бўйича ташкил этиладиган амалий машғулот давомида интернет манбалари орқали чолғуларда ижрочилик санъатининг турли йўналишларида сўнгги йиллардаги ютуқлари, амалиётда қўлланилаётган янги шакл ва услублар бўйича мустақил равишда тингловчилар маълумотлар тўплайдилар ва фикр алмашадилар.

4-амалий машғулот: Мусиқий авангардизмда - додекофония, пуантилизм, сонорика, минимализм каби мусиқий композиция тузиш методлари.

Ушбу мавзунини ўзлаштиришга йўналтирилган машғулот таълим тизимида чолғу ижрочилигини ўргатиш борасида илғор маҳаллий ва хорижий тажрибалар, хонанда билиши ва эгаллаши лозим бўлган барча билимларни аниқлаштириш, мусиқа ижрочилигида замонавий техник воситалар, улардан фойдаланиш учун зарур бўлган шароит, мусиқа санъатида Халқаро хонандалар танловлари ва фестиваллар ўрни белгилаб олинади. Тажрибали хонандаларнинг қандай услубларда ижодий жараёнларга ўз таъсирини ўтказиши, таъсир кучини ўтказувчи услублар ва самарали фаолият олиб бориши учун зарур бўлган билим-тажрибалар бўйича тингловчилар мустақил равишда (турли хонандаларнинг тажрибалари асосида) маълумотлар тўплайдилар ва ташкил этиладиган амалий машғулот даврида хонандаликнинг маҳаллий услублар хусусида ўз қарашларини баён этиш кўникмаларни намойиш этиш жараёни, тегишли билимларнинг ўзлаштирилиши ва амалий ижро этилишига бағишланади.

КЎЧМА МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

Аввалдан режалаштирилган ҳолда тингловчилар орасида мусиқа санъатининг соҳалари бўлинади ва ҳар битта тингловчи мусиқа фанларини ўқитишда мусиқа санъати ва барқарор тараққиёт ва ўзликни намоён қилишнинг оғзаки шакл ва анъаналарини ўрганиш мақсадида соҳа етук фаолият олиб борган ташкилотга ташриф буюрадилар. Тингловчилар томонидан соҳага оид бўлиб, қамраб олинмаган тур ва жанрлар муҳокама этилади ва тўлдирилади.

1-кўчма машғулот: Мусиқий авангардизмда - додекофония, пуантилизм, сонорика, минимализм каби мусиқий композиция тузиш методлари.(4 соат)

Мусиқий авангардизмда - додекофония, пуантилизм, сонорика, минимализм каби мусиқий композиция тузиш методлари. Бунда, тингловчилар мусиқа санъатини ўзида сақловчи, уни ўз амалий фаолиятида татбиқ этувчилар билан мулоқот қилиш, уларнинг амалий фаолиятини кузатиш, улар томонидан яратилаётган санъат асарлари билан танишиш имкониятига эга бўладилар.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларидан фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);
- давра суҳбатлари (кўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);
- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

**II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА
ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН
ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ
МЕТОДЛАРИ**

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

«ФСМУ» методи

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, мустаҳкамлашда, ўтилган мавзунини сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

1. Технологияни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;
- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади:

- иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдирот қилинади.

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

2. Намуна.

Фикр: “Муסיқа санъатида “Авангардизм” оқими ва унинг замонавий муסיқага таъсири”.

Топшириқ: Мазкур фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ орқали таҳлил қилинг.

“Инсерт” методи

Методнинг мақсади: Мазкур метод тингловчиларда янги ахборотлар тизимини қабул қилиш ва билмларни ўзлаштирилишини енгиллаштириш мақсадида қўлланилади, шунингдек, бу метод тингловчилар учун хотира машқи вазифасини ҳам ўтайди.

Методни амалга ошириш тартиби:

- педагог машғулотга қадар мавзунинг асосий тушунчалари мазмуни ёритилган инпут-матнни тарқатма ёки тақдимот кўринишида тайёрлайди;
- янги мавзу моҳиятини ёритувчи матн таълим олувчиларга тарқатилади ёки тақдимот кўринишида намойиш этилади;
- таълим олувчилар индивидуал тарзда матн билан танишиб чиқиб, ўз шахсий қарашларини махсус белгилар орқали ифодалайдилар. Матн билан ишлашда талабалар ёки қатнашчиларга қуйидаги махсус белгилардан фойдаланиш тавсия этилади:

Белгилар	1-матн	2-матн	3-матн
“V” – таниш маълумот.			
“?” – мазкур маълумотни тушунмадим, изоҳ керак.			
“+” бу маълумот мен учун янгилик.			
“– ” бу фикр ёки мазкур маълумотга қаршиман?			

Белгиланган вақт якунлангач, таълим олувчилар учун нотаниш ва тушунарсиз бўлган маълумотлар ўқитувчи томонидан таҳлил қилиниб, изоҳланади, уларнинг моҳияти тўлиқ ёритилади. Саволларга жавоб берилади ва машғулот якунланади.

Венн диаграммаси методи Методнинг мақсади:

Бу метод график тасвир орқали ўқитишни ташкил этиш шакли бўлиб, у иккита ўзаро кесишган айлана тасвири орқали ифодаланади. Мазкур метод турли тушунчалар, асослар, тасавурларнинг анализ ва синтезини икки аспект орқали кўриб чиқиш, уларнинг умумий ва фарқловчи жиҳатларини аниқлаш, таққослаш имконини беради.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар икки кишидан иборат жуфтликларга бирлаштириладилар ва уларга кўриб чиқиладиган тушунча ёки асоснинг ўзига хос, фарқли жиҳатларини (ёки акси) доиралар ичига ёзиб чиқиш таклиф этилади;
- навбатдаги босқичда иштирокчилар тўрт кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштирилади ва ҳар бир жуфтлик ўз таҳлили билан гуруҳ аъзоларини таништирадилар;
- жуфтликларнинг таҳлили эшитилгач, улар биргалашиб, кўриб чиқиладиган муаммо ёхуд тушунчаларнинг умумий жиҳатларини (ёки фарқли) излаб топадилар, умумлаштирадилар ва доирачаларнинг кесишган қисмига ёзадилар.

Намуна: Опера

“Тушунчалар таҳлили” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод талабалар ёки қатнашчиларни мавзу буйича таянч тушунчаларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш, ўз билимларини мустақил равишда текшириш, баҳолаш, шунингдек, янги мавзу буйича дастлабки билимлар даражасини ташхис қилиш мақсадида қўлланилади.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар машғулоти қоидалари билан таништирилади;
- тингловчиларга мавзуга ёки бобга тегишли бўлган сўзлар, тушунчалар номи туширилган тарқатмалар берилади (индивидуал ёки гуруҳли тартибда);
- тингловчилар мазкур тушунчалар қандай маъно англатиши, қачон, қандай ҳолатларда қўлланилиши ҳақида ёзма маълумот берадилар;
- белгиланган вақт якунига етгач ўқитувчи берилган тушунчаларнинг тўғри ва тўлиқ изоҳини ўқиб эшиттиради ёки слайд орқали намоёниш этади;
- ҳар бир иштирокчи берилган тўғри жавоблар билан ўзининг шахсий муносабатини таққослайди, фарқларини аниқлайди ва ўз билим даражасини текшириб, баҳолайди.

Намуна: “Модулдаги таянч тушунчалар таҳлили”

Тушунчалар	Сизнингча бу тушунча қандай маънони англатади?	Қўшимча маълумот
Kanon	Юнон. canon – меъёр, қоида	
Intonatsiya	Лот. intono – қаттиқ талаффуз этаман	
Basso ostinato	Итал. basso ostinato – таянч бас.	
Geterofoniya	Юнон. heteros – бошқа, phone товуш, овоз; бир овозли куйни биргаликда ижро қилганда, импровизация туфайли вақти-вақти билан юзага келадиган оҳангдошларнинг пайдо бўлиши	
Auftakt	Нем. auf-устиди, лот. Tactus – тегиш; қўл билан ишора қилмоқ, бирламчи огоҳлантирувчи қўл кўтариш ҳаракати	
Vokaliz	Французча vocalize, лот. Vocalis – унли товуш.	

Изоҳ: Иккинчи устунчага қатнашчилар томонидан фикр билдирилади. Мазкур тушунчалар ҳақида қўшимча маълумот глоссарийда келтирилган.

“Брифинг” методи

“Брифинг”- (ингл. briefing-қиска) бирор-бир масала ёки саволнинг муҳокамасига бағишланган қиска пресс-конференция.

Ўтказиш босқичлари:

1. Тақдимот қисми.
2. Муҳокама жараёни (савол-жавоблар асосида).

Брифинглардан тренинг якунларини таҳлил қилишда фойдаланиш мумкин. Шунингдек, амалий ўйинларнинг бир шакли сифатида қатнашчилар билан бирга долзарб мавзу ёки муаммо муҳокамасига бағишланган брифинглар ташкил этиш мумкин бўлади. Талабалар ёки тингловчилар томонидан яратилган мобил иловаларнинг тақдимотини ўтказишда ҳам фойдаланиш мумкин.

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

Ш. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

1-мавзу: Санъат турларида авангардизм оқимининг пайдо бўлиши. Алеаторик ёзувнинг партитурадаги кўринишлари.

(2 соат)

Режа:

1.1. Композиторлик санъати ривожланишининг асосий босқичлари. Композиторлик ижодиёти тарғиботида дирижёрлик санъатининг ривожланиш босқичлари.

1.2. Дунё халқларининг маънавий - маданий ҳаётида замонавий тенденциялар асосида яратилган мусиқанинг тутган ўрни. Дирижёрлик санъатининг ўзига хос томонлари.

1.3. Услублар, янги миллий мусиқа мактабларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши хусусида хорижий адабиётлар таҳлили, таълим жараёнига тадбиқ этиш масалалари.

1.4. Санъат турларида авангардизм оқимининг пайдо бўлиши. Мусиқада “модернизм” тушунчасининг пайдо бўлиши, тарихий ва турли инновацион анъаналарнинг вужудга келиши.

1.5. Услублар плюралиزمи. Мусиқий тил эволюцияси ва унинг шакл, мусиқий образ ҳосил қилиш механизмига таъсири.

Таянч иборалар: *Композиторлик санъати, замонавий тенденциялар, услублар, авангардизм, модернизм, додекофония, сонорика, пуантилизм, алеаторика, минимализм, услублар плюралиزمи, дирижёрлик, схема, позиция, аффтакт, синкопа, фермата, якка машғулот, назарий билим, мануал техника, цезура, тўлиқсиз такт, синхрон ҳаракат, динамика, фраза, куй, аккомпанемент, дирижёрлик таёқчаси, пулт, партитура, штрих, позиция*

1.1. Композиторлик санъати ривожланишининг асосий босқичлари.

Композиторлик ижодиёти жараёнининг эволюциясига оид тадқиқотлар инсон руҳияти ва физиологияси, ижтимоий-жамоат муносабатлари, санъат тарихи ва бошқа соҳалар нуқтаи назаридан катта қизиқиш уйғотади. Маълумки, мусиқада муаллифлик тушунчаси нисбатан яқин ўтмишда вужудга келиб, XIV асрда Ғарбий Европада қайд этила бошлаган. Мусиқа санъати кўп вақт мобайнида, асосан, оғзаки анъанадаги санъат ҳисобланиб, иккинчи мингйилликнинг ўрталаригача бадиҳагўйлик характерида бўлган. Тарихдан маълумки, қадимда мусиқа муаллифи унинг ижрочиси вазифасини ҳам бажарган. Буни Шарқ халқлари мусиқий афсоналарининг ёрқин намояндалари бўлмиш Борбад ҳамда Ота Қўрқит мисолида кўришимиз мумкин.

Мусиқанавислик натижасида муайян халқнинг эстетик талабларини акс эттирувчи ифода воситаларининг танлаб олиниши, бир халқнинг мусиқасига оид бадиий ютуқлар бошқа бир халқнинг тилида буткул ўзгача сифат уйғунлигига эга бўлган. Композиторлик ижодиётининг қарор топиши жараёни

– умумбашарий цивилизацияга оид кўплаб санъаткор авлодларнинг фаолияти натижасидир.

Муסיқада муаллифликнинг пайдо бўлиши ижод соҳасида индивидуаллик хусусиятининг англаниши билан боғлиқ. Муסיқадаги индивидуал-бетакрор кирра тингловчининг эътиборини ўзига тортиши табиий, албатта. Бу эса, тарихда буюк муסיқачиларнинг номлари мухрланиб қолишига сабаб бўлган. Илк нота ёзуви мисоллари муайян муסיқий даврнинг услубий кирраларини ифодаловчи ўзига хосликни мухрлаб кўйиш эҳтиёжи орқали вужудга келган.

Қадимда муסיқа яратишнинг ижодий жараёнини кузатадиган бўлсак, аввалам бор, у ушбу халқнинг ижтимоий-жамоавий ҳамда диний муносабатлари тизими томонидан шаклланган ахлоқий мукамалликка асосланган. Ахлоқий-эстетик мукамаллик таъсири остида ушбу даврнинг ўзига хос муסיқий услуби қарор топган.

Қадимги давр алломаларининг назарий рисолаларига оид тадқиқотлар муסיқий жараёнларни юксак даражада англаш, шу билан бирга, ушбу жараёнларда мантиқийлик ҳам юқори савияда бўлганидан далолат беради. Сафиуддин ал-Урмавийнинг “Рисолатун аш-Шарафия”, Дарвишали Чангийнинг “Рисолаи муסיқи”, Абу Наср Форобийнинг “Китоб ул-муסיқа ал-кабр”, “Калом фи-л муסיқи”, “Китоб ул фи ихсо-ил-ико”, Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи муסיқий” сингари илмий-назарий мерос ва ундаги қимматли маълумотлар фикримизга далилдир...

XX аср биринчи ярми муסיқий шакллари. Бу давр муסיқаси композицион схемалари кўпчилигининг анъанавийлиги билан бир қаторда уларнинг бир қатор ўзига хосликларини ҳам айтиб ўтиш лозим: улардан фақат асар шакли сифатида эмас, балки макро ёки микрошакл кўринишида ҳам фойдаланиш мумкин. Мисол учун: Прокофьевнинг 5 қисмли Пб фортепиано концертида рондо бу циклни ташкил этиш шаклидир. (макросатх) ва «Золушка» да «Қиш париси» сахнасида ҳам мавзу шакли рондодир (микросатх). Романтик аралаш шакллар, эркин шакллар, қисмларнинг функцияларини ноанъанавий тақсимлаш хосдир.

Булардан ташқари, янги, индивидуал шакллар пайдо бўлади, аммо асрнинг иккинчи ярмидачалик эмас.

Анъанавий, типик шаклларни қуйидагиларга бўлиш мумкин;

а) — мумтоз — давр, содда ва мураккаб шакллар, рондо, вариациялар, соната ва туркум.

барокко — канон, фуга, кичик 2,3 ва кўпқисмли, қадимги соната ва қадимги концерт; романтик — аралаш, концентрик, қарама — қарши — тузилган, қўшиқ — куплетли. сахна кўринишидаги — балет, опера. Муסיқа — хорли — кантата, реквием, месса.

Санаб ўтилганлар орасида жуда кенг тарқалган вариационликка диққатимизни қаратамиз.

Необарокко тажрибалари асосида бас — остинатли вариациялар қайта туғилдилар (Шостакович, Берг, Веберн, Хиндемит) ва фаол мавзуий ривожланишга эга бўлган эркин вариациялар ҳам (Шёнберг). Прокофьевнинг

мавзунинг тўлиқ қайтарилишли, фактурали, тембрли ва қисмли (частично) гармоник ривожланишга эга бўлган вариацияларигина остинат шаклга ўсиб ўтадилар ва улар сахна асарларида прострация, алахлаш, ғояга боғланиб қолиш ҳиссиётини уйғотадилар.

Соната шакли ёзувнинг янги техникаларидан фойдаланади, мисол учун додекафон сериялилиқ билан (Шёнберг). Вебернинг 9 чолғу учун концертида серияликнинг сонаталиқ билан бирлашувида репризада ёндош мавзу—сериянинг транспозицияси йўқдир.

Жуда кенг тарқалган концентрик шакл ўзининг юқори конструктивлиги билан архитектоника, гармония, фактура, мавзудаги деструктив ўзгаришларга қарама — қарши туради.

Мазмун жиҳатдан концентрик симметрия мантиқининг ривожидеб — ойнали — қискичбақали (зеркально — ракоходная) шаклни олиш мумкин (Берг).

б) XX аср иккинчи ярмида ривожланишда давом этган новаторлик шакллари орасида Прокофьевнинг остинатли шакллари мисол қилиб олиш мумкин. Улар орасида Яван гамелани тамойили асосидаги полиостинатли бир товушли, бир аккордли, бир ритмли инвенциядир. Вақтда ўралган (свёрнутая) (симультан) репризали шаклни Б.Барток киритди. Ва ниҳоят, макротематизм асосида қурилган шакллар пайдо бўла бошлайди (Айвз. «Жавобсиз қолган савол»).

Бу шаклларнинг ҳаммасидаги ички «ҳодисалар», ривожланиш турлари маълум бир ёзув техникасига тегишли бўлган мавзуйлик тури ёки улардаги маълум бир ифода воситасининг тутган ўрни билан аниқланади.

XX аср иккинчи ярми шакл ташкил этилиши ва шакллар типологияси. XX асрнинг иккинчи ярми шакл ташкил этиш соҳасидаги новаторлик фаоллик билан тавсифланади. Бу жараёндаги муҳим ва доимий тамойилларни кўрсатиб ўтамыз. Биринчидан: бу — полипараметрлик (В.Холопова атамаси) бўлиб, бунда ривожланиш асослари турли хил масштабларга эга, улар микро, макро ва мидл (мидл) сатҳларда жойлашгандир. Ҳар бири ўз мавзуйлиги ва унга мос бўлган ривожланиш усулига эгадир. Айниқса, макросатҳ муқим аҳамият касб этади. Унда мавзу ролини ифодавийлик ва ёзув тури ўйнайди. Макросатҳ бир бутунлик драматургиясини ташкил этади ва бу В.Холоповага шаклнинг янги тури бўлган драматургия ҳақида сўз юритиш имконини берди. Шу билан бир қаторда драматургиянинг асосий турларини аниқлаш мумкин: қарама — қаршилиқ (конфликт, Шнитке), қарама — қаршилиқсиз солиштирма (контраст, Шедрин, Б.Чайковский), замонавий адабиётдан олинган параллел драматургия (Канчелли), монодраматургия («Пианиссимо», Шнитке, Тертерян симфониялари). Бу давр асарлари орасида олдинги конструктив тамойилларга боғлиқ бўлган, асарлар ҳам сақланиб қолган. Мисол учун вариациялар шакли ўз фаоллигини йўқотмайди. Бу шакл Р.Шедрин ижодида муҳим ўрин эгалландир. Полифоник шакллардан прелюдиянинг кичик туркуми ва фуга, мустақил пьеса сифатидаги канон

сақланиб қолган («Канон памяти С.Стравинского» Шнитке). Бу давр ижодиётида очик; шакллар муҳим ўрин эгаллайдилар. Улар орасида:

а Ъ с с! ... схемали репризасиз оралиқ (сквозная) шакл. Бу шаклни тавсифлаш учун экзистенциализм руҳидаги фалсафий тасаввурни асос қилиш мумкин, яъни: охириги мақсадни билмаган холда инсоният томонидан босиб ўтилаётган йўлни мисол қилиб олиш мумкин, Бундай мантиққа кўра пьеса сўнгида якуний таъкиддов бўлмаслиги керак (С.Губайдулинанинг скрипка ва виолончель учун «Радуйся» сонатаси); иккита материал ва макромавзунинг маротаба кетма —кет қайтарилишига асосланган альтернатив шакл. Схемаси кўйидагича а Ъ а¹ Ъ¹ а² Ъ¹ ... . бу ерда одатда техникаларнинг қарама — қарши хоссалари қарама — қарши кўйилади. Мисол учун: колажлар алеаторикаси ва додекафония (Шнитке, кларнет, скрипка, контрабас ва зарбли чолғулар учун серенаданинг биринчи қисми),

Ва ниҳоят қисқа мавзуй формуланинг остинатли қайтарилишга асосланган шакл пайдо бўлади. Бу шакл маросим, зикр таассуротини беради. Уни микроостинатли шакл деб аташ мумкин (мисол — Тищенко «Ярославна» балетидаги «Затмение» сахнаси).

Юқорида кўриб ўтилган шаклларнинг хаммаси аниқ ифодаланган мавзуйликка асосланган баъзи бир холларда аниқ чегаралар ва интонацион д,оимийликка эга бўлмаса ҳам. Аммо ХХ аср мусиқасида материал ва унинг ривожини орасида мутлақо бошқача боғланиш вужудга келади. Бу вазият мавзунинг танлови мусиқий ёзувнинг янги унсурлари билан боғлиқ бўлиб унга мос бўлган давомни талаб қилганда содир бўлади. Бу ерда танлов ва мослаштириш (сочетание) поэтик қонуни иш кўради. «Тенглик ўқининг ўриндошлик ўқига проекцияси, яъни мослашувга, товушқаторга проекцияси» мавжуддир (Р.Якобсон — Поэзия грамматики и грамматика поэзии).

Худди шу нарса анализ вақтида композициянинг универсал меъёрларидан эмас, балки мусиқанинг маълум бир замонавий ифодавийлиги кўринишининг қонуниятлари ва потенциал имкониятларидан келиб чиқиши керак деган фикрга олиб келади.

У холда додекафон — серияли, ритмик, линеар, сонор, сериал, полифоник шакл ташкил этишлар ҳақида сўз юритиш керак...

Одамлар биргаликда қуйлай бошлаганларидан бери уларда умумий ритм ва суръатга риоя қилиш зарурияти пайдо бўлган. Ибтидоий халқларнинг рақс ва қўшиқларида ритмни қарсак чалиб бериб турганлар, шунингдек, дўпирлатиб ёки дўмбира чертиб уриб турганлар. Қадимги Грецияда хор раҳбарлари бўлиб, улар оёқларини дўпирлатиб, ритм белгилаб берганлар. Яна шу ҳам маълумки, Рим қўшиқ мактабида хорни бошқариб туриш учун маълум кўл ҳаракатларидан фойдаланишган. Дирижёрликнинг мазкур икки усули оркестр бошқарувига асос солди, биргаликдаги аниқ ижрони йўлга қўйиш учун дирижёр тактни оёғи билан уриб, таёқча билан пулт ёки полни тақиллатиб, яна шунингдек, қарнай қилиб ўралган нота дафтари билан пултни уриб кўрсатиб турарди. Антик даврда “дирижёр созандалар ижросини ягона

ритм ва темпга мослаштиришни, уларни ижрога йўналтириш учун белги бериши лозим”¹.

Хуллас, тактни оёқ билан уриб кўрсатиш узоқ вақт давом этди. Немис бастакори Маттесон (1731 й) киноя билан шундай деган эди «Баъзилар тактни оёқ билан уриб кўрсатиш ҳақида ижобий фикр билдиришлари таажжубланарли, балки улар ўз оёқларини бошларидан кўра ақллироқ деб ҳисобласалар керак. Шу боис оёқга бўйсундилар».

Дирижёрлик таёқчаси эса у пайтда турли узунликда ясалар эди. Баъзан, унинг узунлиги 180 смга етарди ва у «Қироллик жезли — ҳассаси» деб юритиларди, ҳамда уни ерга уриб, такт белгиланарди.

«Оҳанг мазмунини олдиндан илғаб, мағзини чақиб, ҳар бир мусиқий чолғунинг товушини яхши тушунишга, қулоғингни уларга хос пардаларни ажрата билишга ўргат»², — Роберт Шуманнинг бу ўғитини ҳар бир дирижёр доимо эсда тутиши керак.

Мусиқа санъати жадаллик билан ривожлана бошлаган даврларга келиб, илк бор аҳамиятга молик бўлган опералар пайдо бўлган. Композиторлар турли ансамбл ҳамда овозлар учун мусиқа ёза бошладилар. Ана шундай гуруҳлар ижросидаги суроатнинг ягона бўлишига эришиш учун буларни бошқаришга эҳтиёж туғилди. Яратган мусиқий асарлар мураккабланиши сари, кўшиқчиларни ва оркестрни бошқаришга бўлган эҳтиёж янада кучая борди. Ижрода яқдиллик ва суръатга риоя қилиш зарурияти бу муҳим вазифани энг масъул ва малакали мусиқачилар зиммаларига юклашни талаб этар эди. Бундайлар эса оркестрнинг биринчи скрипкачиси ёки оркестрда уйғунликни таъминловчи чембало партиясини ижро этувчи созандалар бўлган. Баъзан бу вазифани уларнинг ёр иккаласи биргалашиб бажарганлар. Яъни, чембалачи яккахонлар ва хорни бошқарса, биринчи скрипкачи эса оркестрни бошқарарди. Бу тарздаги бошқарув ҳам дирижёрлик эди, бироқ унда бу иш ҳозирги аҳамияти ва шаклига эга эмасди. Дирижёрлик санъати ривожланишининг бу босқичидаги ўзига хослик хусусияти — оркестрнинг аъзоси бўлган мусиқачилар бошқаришидан иборат эди.

«Дирижёр» сўзи турли тилларда турлича талаффуз қилинади: немислар «Диригент, италянлар «Диригенте», франсузлар «Шеф оркестре», инглизлар «Кондуктор» дейдилар.

Ҳикоя қилишларича, Рихард Вагнердан кейинги даврларнинг энг буюк дирижёрларидан саналган Ганс Рихтер (1843–1913), Вена опера театрининг бош дирижёри пайтида, репетиция вақтида контрабасчининг хатосини кўриб, унга кўпол тарзда танбеҳ берган. Шунда мусиқачи: «Сиз ҳақсиз, мен хато қилдим, бироқ бунга кўпол танбеҳ бермасангиз бўларди. Агар сизнинг таёқчангиз учида кўнғироқчаси бўлганда борми, биз ҳам баъзида нотўғри ҳаракат товушларни эшитган бўлардик!» Дарҳақиқат, оркестр аъзолари дирижёр хатоларини «эшитиб» турадилар, лекин доим эмас. Дирижёр

¹ Elizabeth A.H.Green. The modern conductor. New Jersey, Prentice Hall, 2007. P. 144-145

² Demaree, Robert W., Jr., and Don V Moses. The complete Conductor. Englewood. Cliffs, N.J.: Prentice hall, 2005. -P.85.

хатосини фақат уни кузата туриб, нотўғри ҳаракатини кўриб қолган кишигина англаши мумкин³.

Ҳар қайси тилда ҳам бу сўз раҳбар, бошлиқ, директор маъносини англатади. Шундай қилиб, дирижёр бу — оркестр жамоасининг раҳбаридир. Ўз вақтида Гектор Берлиоз уқувсиз пианиночи ёки хонанда ижросига чидаш мумкин, лекин асар маромини ва оркестр жарангини ҳис қилмаган, уйғунликни англамаган, муסיқачиларга халал бераётган дирижёр қанча ташвиш орттиришини тасаввур қилиш қийинлигини таъкидлаб ўтган эди...

1.2. Дунё халқларининг маънавий - маданий ҳаётида замонавий тенденциялар асосида яратилган муסיқанинг тутган ўрни

Ғарб мамлакатларида композиторлик санъати. Қадимда ижтимоий ҳаётнинг диний қонун-қоидалар билан белгиланиши, муסיқанинг асосан черковларда ривожланиши боис, композиторлик ижодиётининг асосан диний мавзуларда акс этиши кузатилади. Диний чекловлар инсонларнинг юриш-туришига бўлган жиддий ёндашувлар муסיқада ҳам яққол кузатилади. Гармония, ритм ва мелодик йўлларнинг оддийлиги черковнинг талаби билан белгиланади.

Қадимги рисоалар, адабий ёдгорликлар, афсона ва ривоятларда берилган маълумотларда келтирилишича, муסיқа яратиш жараёни кучли ҳиссий таъсир билан тенг. Инсоният ва ҳайвонотга ижобий таъсир кўрсатиш ҳамда илоҳий дунёга маъқул келиш – муסיқанинг мақсади ҳисобланган. Гўзаллик ва уйғунлик қонуни муסיқага космосдан кириб келган бўлиб, бадиий услубга асос бўлган. Бадиий услубнинг ўзи эса ақлий ва ҳиссий бирликни ўзида тенг ҳиссада жам этган.

Ижодий услубда эса, юқорида айтилган бадиҳагўйлик катта аҳамият касб этган. Бадиҳагўйлик билан ижодий услуб ўртасидаги узвий боғлиқлик Марказий Осиёнинг мақом маданиятида яққол кўзга ташланади. Яратиб бўлинган ва ҳатто ёзиб олинган муסיқанинг ижросида вариантларнинг пайдо бўлишига нафақат муסיқий ёзувнинг номукамаллиги, балки, бирламчи вариантни ўзгартириш бўйича изланишларнинг мавжуд бўлиши ҳам сабаб бўлган. Тугал бадиий асар бўлган Композиция тушунчаси мавжуд бўлмаган даврда мана шундай ижодий ҳолат одатий ҳисобланган.

Барча қадимий цивилизациялар қўлга киритган муסיқа санъати ютуқлари ўрта аср европа муסיқасининг ривожига пойдевор тайёрладики, бу даврда муסיқада *муаллифлик ижодиёти* буткул шаклланди.

Композиторлик санъатига оид жанрларнинг ривожланиши (Шарқ ва Ғарб). Шарқда мақом санъатининг ривожланиши. Дувоздахмақом 12-асрга тегишли муסיқий-бадиий туркум. Композиторлик санъатининг чолғу соҳадаги ривожланиши. Композиторлик санъатининг айтим соҳадаги ривожланиши. Ғарбда полифоник шаклларнинг юзага келиши. Гармония

³ Elizabeth A.H.Green. The modern conductor. New Jersey, Prentice Hall, 2007. P. 44

таълимотининг вужудга келиши. Илк опералар. Монтеверди опералари. Вагнер, Глюкнинг опера ислохоти. Чолғу концертларининг ривожланиши.

Дирижёрлик санъатининг ўзига хос томонлари. Санъат — бу инсонга хос шундай фаолият турики, унинг воситасида бир инсон ўз бошидан кечираётган ҳиссиётларни ташқи белгилар орқали бошқаларга етказди, улар эса бу ҳиссиётни ўз қалбларига кўчирадilar, дилдан хис этадилар». Бу эътироф дирижёрлик санъатига бевосита тааллуқлидир. Бунда дирижёрнинг эмоционал таъсир кучи, унинг бошқаларга ҳиссиётларни етказа билиш қобилияти муҳим аҳамият касб этади. Аввало у ўз ҳиссиёти билан оркестрни ром этиши, сўнг эса у билан бирга тингловчиларни сеҳрлаб қўйиши даркор. Айнан эмоционал таъсир кўрсата олиш хусусияти кўп жиҳатдан дирижёрнинг истеъдоди, унинг артистлик маҳорати ва иши сифатини белгилайди. Бошқаларга ўз ҳиссиётини етказа билиш қобилияти дирижёр ижодининг мустақиллиги, қолаверса — илҳом белгисидир. Том маънодаги илҳом — бу эмоционал самимийлик, чуқур интеллект, санъаткорона темперамент, идрок, эркинлик ва интизом, ўзини бошқариш, юксак маҳорат, ва ниҳоят бу ҳақиқий ёрқин истеъдод ҳамда ақлий меҳнат демакдир. Шу ўринда ажойиб дирижёр А. М. Пазовскийнинг «Дирижёр қайдлари» китобидан Артур Тосканини ҳақидаги қуйидаги мулоҳазаларни келтириш жоиз:

«Шахсан менинг фикримча, Артуро Тосканини замонамиз дирижёрлик санъатининг энг юксак чўққисига эришган инсондир. Унинг даҳолиги, улкан ирода кучи, романтик инсонга хос индивидуаллик ва ҳиссиётчанлиги, муаллиф матнини ёрқин ва ўзига хос тарзда ўқий билиши, ўзининг артистлик қобилиятини композитор шахсияти ва мусиқаси билан уйғунлаштира олиши, бу мусиқанинг образлигини янада чуқурлаштириб, унинг шаклини камол топтиришдан иборатдир».

Ўз вақтида Шарл Мюнш: «Агар дирижёр ички ҳиссиёт кучига, оркестр аъзолари ва тингловчиларни сеҳрлаб қўйишга қодир оҳанрабога эга бўлмаса, унда хатто 15 йиллик меҳнат ва ўқиш жараёни ҳам инсоннинг дирижёр бўлишига ёрдам бера олмайди»⁴, — дея эътироф этганда мутлақо ҳақ эди. Шу боис дирижёрнинг ўзи аввало мусиқий асарнинг ғоя ва моҳиятини чуқур англаши, шундан сўнггина уни оркестрга етказиб, мусиқачилар унинг мақсадларини амалга оширишларига эришиши лозим. Дирижёр партитурадаги унсиз нота белгиларига ҳаёт ато этиши лозим. Бунда у мусиқани тўғри талқин этиши зарур. Ўз ишини яхши билмайдиган ёки истеъдодсиз дирижёр томошабин олдида хаттоки энг ажойиб мусиқий асарни ҳам барбод қилиши мумкин. Айниқса, асар янги, хали кўпчиликка нотаниш асар бўлса. Шунинг учун янги асарни ижро этишда дирижёр жуда эҳтиёт бўлиши керак. Чунки уни аввал эшитмаган тингловчи дирижёр хатоларини бастакорники деб ўйлаши мумкин.

---

⁴ Elizabeth A.H.Green. The modern conductor. New Jersey, Prentice Hall, 2007. P. 73.

Албатта, ҳар қандай энг маҳоратли, юксак иқтидор соҳиби бўлган дирижёр ҳам ёмон мусиқани яхши қилолмайди. Бироқ мусиқий асарнинг ноёб томонларини очиб бериш, ёки муаллиф ғоясини бузиб кўрсатган ҳолда, бундай хусусиятларни яшириш — фақат дирижёрга боғлиқ. Шу боис Римский-Корсаковнинг «Дирижёрлик — қоронғу иш» деган ибораси қайсидир маънода шу кунгача ўз долзарблигини йўқотмаган. Гарчи ўша пайтлардаёқ Римский-Корсаковга жавобан, Ипполитов-Иванов «Бу иш фақат дирижёрлик техникаси асослари билан таниш бўлмаганларгагина «Қоронғу эканлигини» айтган бўлсада, бундай асосларни назарий жиҳатдан ишлаб чиқиш иши тўлиқ яқунланган дейиш қийин. Барча мусиқачилар каби, дирижёр ҳам мусиқанинг элементар назариясини, солфеджио, гармония, полифония, мусиқий асарлар таҳлилини яхши билиши керак. Шунингдек у инсон овози ҳақида умумий маълумотларга эга бўлиши, чолғушунослик, мусиқа тарихи, эстетика ва бошқа керакли соҳалардан боҳабар бўлмоғи лозим. Дирижёр оркестр ёки хорга нисбатан раҳбар, ўқитувчи, инструктор бўлишини ҳам унутмаслиги керак. Бу мезонлар дирижёр ҳоҳ ёш, ҳоҳ қари, тажрибали ёки ўз фаолиятини энди бошлаётган бўлсин — барчасига баробар тегишлидир. Албатта, дирижёрлик тажрибасини амалий фаолиятсиз тўплаб бўлмайди. Бироқ, бу фаолиятдан олдин, яъни бошловчи дирижёр оркестр ёки хор қаршисида туриш ҳуқуқини кўлга киритгунча қилиниши лозим бўлган ишлар кўп.

Бунинг учун энди фаолият бошлаётган дирижёр алоҳида қобилиятга эга бўлиши керак, бу — ўта муҳимдир. Бундан ташқари у яхши мусиқачи бўлиши, яъни мусиқий маданият ва билимга эга бўлиши лозим. Мусиқа садоларини яхши илғаш, ритм ва темп ҳисси, мусиқий шакл ва услубни тушуниш қобилияти, мусиқий дид, меёр ҳисси, мусиқий хотира, темперамент ва тасаввур каби ижрочи-мусиқачиларга хос хусусиятлардан ташқари дирижёр яна бир қатор алоҳида жиҳатларга ҳам эга бўлиши даркор. Бу аввало кўлларнинг мақсадга мувофиқ ва оҳиста ҳаракатлари ҳамда шунга яраша юз ифодаси ёрдамида оркестр ёки хор аъзоларига мусиқий асарнинг моҳиятини етказа олишдир. Бунда дирижёр ўзини назорат қила билиши, ҳар қандай вазиятда тезкор ва ифодали бўлиши лозим. Буларнинг бари дирижёрга мусиқа асарларини тингловчи олдида ижро этилаётган пайтда юзага келиши мумкин бўлган оғир вазиятлардан муваффақият билан чиқиб кетиши учун керак бўлади. Дирижёрда ташаббускорлик, қатъиятлилик, интизомлилик, ташкилотчилик истеъдоди уйғунлашган бўлиб, шу билан бирга жамоага нисбатан ҳушмуомалалик, осойишталик ва чуқур ҳис эта билиш қуввати намоён бўлиши керак. Оркестр ёки хор билан яхши ишлаш учун дирижёр зийрак ва оқил педагог-тарбиячи бўлиши лозим. Бунга қўшимча қилиб шуни айтиш мумкинки, мардлик, ҳалоллик ва принципиаллик каби хусусиятларсиз, ҳақиқий дирижёрни тасаввур қилиб бўлмайди.

Репетицияларда дирижёр оркестрни у ёки бу мусиқий асарни ижро этишга тайёрлайди. Бунда ҳар бир оркестр ёки хор жамоаси ўзига хос хусусиятларга эга эканлигини ҳисобга олиш зарур. Шу боис дирижёр олдида турган вазифалар кўп бўлади-ю, унга ажратилган вақт эса кам бўлади. Қисқа

вақт ичида оркестрга керак бўлган ҳамма нарсага улгуриш лозим. Бироқ, дирижёрнинг ўзи ҳам репетицияга мухтож-ку, айниқса агар оркестр билан янги мусиқий асарни биринчи бор машқ қилаётган бўлса. Агар дирижёр фақат оркестр учун қайғуриб ўзи устида ишлаш ҳақида унутиб қўйса, яъни ўзини назорат қилишдан тўхтаса бу унинг хатосидир. Агар дирижёр ўзи ҳақидагина ўйлаб, оркестрни ташлаб қўйса, ундан-да нотўғри йўл тутган бўлади. Бордью, дирижёр оркестр ҳақида ўйламаса, ўзининг дирижёрлиги ҳақида унутиб қўйса ва фақат шундай бўлиши кераклиги учунгина, мажбуран ишласа ёки хотирасини синаш мақсадида ёддан дирижёрлик қилиб, ўз ҳаракатларининг «гўзаллиги»га маҳлиёлик туйғуси билан яшаса бундан ёмони бўлмайди.

Ҳикоя қилишларича, Рихард Вагнердан кейинги даврларнинг энг буюк дирижёрларидан саналган Ганс Рихтер (1843–1913), Вена опера театрининг бош дирижёри пайтида, репетиция вақтида контрабасчининг хатосини кўриб, унга кўпол тарзда танбеҳ берган. Шунда мусиқачи: «Сиз ҳақсиз, мен хато қилдим, бироқ бунга кўпол танбеҳ бермасангиз бўларди. Агар сизнинг таёқчангиз учидан кўнғироқчаси бўлганда борми, биз ҳам баъзида нотўғри ҳаракат товушларни эшитган бўлардик!» Дарҳақиқат, оркестр аъзолари дирижёр хатоларини «эшитиб» турадилар, лекин доим эмас. Дирижёр хатосини фақат уни кузата туриб, нотўғри ҳаракатини кўриб қолган кишигина англаши мумкин.

Ўз вақтида Гектор Берлиоз укувсиз пианиночи ёки хонанда ижросига чидаш мумкин, лекин асар маромини ва оркестр жарангини ҳис қилмаган, уйғунликни англамаган, мусиқачиларга ҳалал бераётган дирижёр қанча ташвиш орттиришини тасаввур қилиш қийинлигини таъкидлаб ўтган эди. Шу боис, мусиқий ва касбига хос қобилиятлардан ташқари дирижёр тартибли инсон бўлиб, режа бўйича ишлаши, репетиция мароми ва мухитини тўғри ташкил эта билиши лозим.

Кўриниб турибдики, дирижёрнинг вазифалари жуда кўп ва масъулиятли, Ҳўш, мусиқа санъати олдида шунчалик катта масъулиятли бўлган санъаткор қандай фазилатлар эгаси бўлиши керак? Дирижёр ва оркестр ўртасида «кўзга кўринмас алоқа» вужудга келиши учун зарур бўладиган интеллектуал, бадиий-ижодий, профессионал ва инсоний фазилатларнинг кўпқиррали мажмуаси нималардан таркиб топади?

Бу аввало — кенг кўламли мусиқий билимлардир. Дирижёр кўп мусиқий асарлар — уларнинг шакли, турли даврларга хос мусиқий тилнинг хусусиятларини билиши керак. Оркестрнинг ҳар бир мусиқачиси қандай муаммога дуч келиши ва уни бартараф этиш йўлини тушуниш учун оркестрнинг ҳар бир мусиқа чолғусини яхши билиши шарт. Дирижёр оркестр партитурасини эркин ўқий олиши, мусиқа тарихи соҳасида кенг билим ва дунёқарашга эга бўлиши керак. Бундан ташқари, агар тартиб билан санаб ўтсак, «истеъдод» деб аташга ўрганганимиз — асосий ифода воситаларига қирувчи мусиқий эшитиш, хотира, темперамент, тасаввур қилиш қобилияти, мусиқий шакл ва ансамбль ҳисси, урғу сезгирлиги, қўллар ва юзнинг табиий ҳаракатчанлиги, буларнинг ҳаммаси дирижёрга оркестр аъзоларига ўзининг

бадий мақсадларини етказишга ёрдам берувчи воситалардир. Худди шу фазилатлар каби, дирижёр қалбида доимо метроритм ҳиссиёти яшайди. Бу ҳиссиёт мусиқага шакл, ҳаёт, ҳаракат ва ривожланиш беради, Агар дирижёрда техника истеъдоди бўлса, унда унинг эгилувчан қўллари ва юзининг, айниқса кўзларининг маънодор ифодаси билан уйғунлашса, дирижёрнинг ажойиб ва бетакрор «тили»га айланади. У ана шу тилидан қанчалик унумли фойдаланса, ўзининг бадий мақсадларига шунчалик тез ва аниқ етаолади. Агар дирижёрнинг техникаси ёмон бўлса, дирижёрга мусиқанинг нозик қочирилларини, ўзгаришларини ифода этишга ҳалал берибгина қолмай, унга тактни бир маромда чалишга имкон ҳам бермайди.

Баъзи дирижёрларнинг қўл ҳаракатлари эркин ва пластик бўлсада, ижрочилар уларни барибир тушунмайдилар. Буни шундай изоҳлаш мумкин, улар ўзларининг чиройли қўл ҳаракатлари билан маъно ифода эта олмайдилар. Шу боис дирижёрга қўл ҳаракатларининг ташқи чиройи эмас, балки уларнинг маънодорлиги ва ишонтирувчанлиги муҳим. Бунинг энг яхши исботи сифатида буюк рус композитори Пётр Чайковскийнинг ажойиб дирижёр Артур Никиш ҳақида қуйидаги сўзларини келтириш жоиз: «Унинг дирижёрлиги, — деб ёзади П. И. Чайковский, — Ганс Фон Бюловнинг таъсирчан ва ўзига хос усулига мутлақо ўхшамайди, Фон Бюлов қанчалик ҳаракатчан, нотинч ва кўзга ташланувчи ҳаракатлари таъсирчан бўлса, жаноб Никиш шунчалик хотиржам ва нафис, ортиқча ҳаракатлардан холидир. Шу билан бирга жаноб Никиш ҳайратланарли даражада кучли, ҳукмронлик туйғусига тўлиқ ва ўта иродалидир. У бамисоли дирижёрлик қилаётгандек эмас, балки қандайдир сирли илҳом таъсирида ҳаракатланаётгандек, оҳанглар оғушида сузаётгандек туюлади кишига. У диққатни кўп ҳам жалб қилавермайди, чунки эътиборни ўзига тортмасликка ҳаракат қилади. Ваҳоланки, оркестрнинг улкан жамоаси, маҳоратли устанинг қўлидаги бир чолғудек, унинг ҳукмида эканини, тўлиқ бўйсунётганини сезасиз. Оркестрни бошқараётган бу раҳбар — 30 ёшлар чамасидаги рангпар, чакноқ кўзли йигит сеҳрли кучга эгадек туюлади. Бу куч таъсирида оркестр, гоҳ минглаб Иерихон карнайларидек гумбурлайди, гоҳ каптардек майин овоз чиқаради, гоҳида эса сеҳрлаб қўювчи сирлилик оғушига сизни батамом боғлаб қўяди. Буларнинг барчаси тингловчилар ўзига бўйсинувчи оркестр устида хотиржам ҳукмронлик қилаётган бу кичкинагина капелмейстерга эътибор ҳам бермайдиган тарзда амалга оширилади. Менимча, бу — идеал!».

1.3. Услуглар, янги миллий мусиқа мактабларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши

Барокко даврида - Кавальери, Монтеверди, Рамо, Гендель, Пёрсел ижоди барчага маълум бўлди. И.С.Бах ижодий изланишлари юксакларга кўтарилди..

Классицизм даврида - Гайдн, Моцарт, Бетховен ижоди жаҳонга танилди. Романтизм даврининг ижодкорлари - Шопен, Шуман, Шуберт, Лист ижоди

равнақ топди. Импрессионизм даврининг энг улуғ, барчага маъқул ижодкорлари Дебюсси ва Равель бўлди.

Экспрессионизм даврида - К.Пендерецкий, Г.Малер, Р.Штраус ижод қилишди. Арнольд Шёнберг раҳбарлик қилган Янги Вена мактаби ташкил топди. Булар, А.Шёнберг (раҳбар), А.Берг ва А.Веберндир. Ўз ижодини кечки романтизм даврига яқин бўлган асарларни яратишдан бошлаган А.Шёнберг романтик идеални рад этиш орқали хавф-хатар хисси, атроф-муҳитга нисбатан қўрқинч, умидсизлик ва ишончсизлик руҳи билан йўғрилган бадиий-ғоявий образни ифода этишга киришди...

XX асрнинг 1-чорагидан бошлаб жаҳон мусиқа санъати ҳам барча санъатлар қаторида дунё миқёсида бўлаётган сиёсий тортишувлар асносида ўзгаришларга юз тутди. Замоनावий мусиқа – авангард мусиқа сифатида босқичма-босқич ривожланиш поғоналарини бошдан кечирди. Янги композиторлик технологиялари, услублари, янги миллий мусиқа мактабларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши кузатилди. Натижада, ҳозирги замонда вужудга келган, энди биз биладиган янги гибрит жанрлар, янги шакл ва услубларда яратилган асарлар мерос бўлиб қолди. XXI асрда ҳам авангард мусиқа йўналишида ижод қилаётган кўплаб янги авлод композиторлар бу ишларни юқори даражада давом эттиришмоқда.

XX аср мусиқасида шакл ва услублар хилма-хиллиги, услублар плюрализи, мусиқий тил эволюцияси ва унинг шакл ҳосил қилиш механизмига таъсири каби янги тушунчалар ҳам пайдо бўлди...

Дирижёр – катта билим ва тажрибага эга ижодкор, ташкилотчи ва бошқарувчи сифатида. Таниқли дирижёр Оскар Фрид айтганидек, «энг нозик мусиқий тасаввурларни илғашга қодир юрак билан туғилиш керак, ана шу тасаввурларни ғояларга айлантиришга қодир ақлни тарбиялаш зарур, бу ғояларни оркестрга етказиш учун эса кучли қўлга эга бўлиш лозим». Моҳир дирижёрнинг санъатини оркестрдан ажратиб бўлмайдиган деганимизда, биз аввало унинг ижрочилар жамоасини кўптовушли ва ранг-баранг ягона мусиқа асбоби сифатида қабул қила олиш қобилиятини назарда тутамиз. Ана шу ягона мусиқий асбоб — тирик, ўзига хос тарзда фикр юритувчи, ҳис қилувчи ва яратувчи ижодкор — мусиқачилар гуруҳидан иборат эканлигини доимо эсда тутиш керак. Оркестр жамоасига уйғунлашиб кетиш, бутун вужуди ила у билан нафас олиш, куйлаш, ижро этишга қодир бўлмаган мусиқачи моҳир дирижёр бўла олмайди.

«Яхши хотира — дирижёрнинг асосий ва энг яхши фазилатларидан биридир», — деган эди Шарл Мюнш. Бу борада Николай Аносов Балакирев билан содир бўлган воқеани мисол қилиб келтиради: «Ўз навбатида ажойиб пианиночи ҳам бўлган Балакиревнинг дирижёрлик фазилатлари унинг замондошлари бўлган бастакорларнинг рус мусиқа шинавандалари орасида оммавийлашувига кўп жихатдан кўмаклашди. Балакирев томонидан М. И. Глинканинг «Руслан ва Людмила» операсини Прагада сахналаштирилганлиги ҳам бу борада катта аҳамият касб этди. Бу постановка билан боғлиқ қизиқарли воқеани эслаб ўтмасдан илож йўқ. Премьера арафасида «Руслан ва Людмила»

партитураси ғойиб бўлди ва умуман топилмади. Бироқ бу спектакль муваффақиятига заррача путур етказмади — Балакирев бутун операни ёддан билгани учун бемалол ўтказа олди.»

Дирижёр наво, хиргойи ва ритм ҳиссига эга бўлиши лозим. Қачонлардир Вагнер мусиқий жумлани мантиқан хиргойи қилиб беришни билмаган дирижёр, тўғри темпо-ритмни ҳам топа олмаслигини, мусиқанинг ўзи эса унинг учун қандайдир мавҳум, грамматика, арифметика ва гимнастика ўртасидаги қандайдир мужмал нарса эканлигини қайд этганди. Бу жуда тўғри. Мусиқий асарнинг навосини ҳис қилиш – мусиқанинг гўзаллигини англаш ва унинг барча нозик ҳаракатлари пластикасини илғаш, асарнинг образлилик руҳияти ва услубига сингиб кетишнинг энг қисқа йўлидир. Айнан навони ҳис қилиш орқали дирижёр енгил ва табиий тарзда жамоавий ижод жараёнига сингиб кетади. Дирижёрнинг образли тасавури кучли бўлиши ҳам жуда муҳим, негаки битта мусиқа турли инсонларда ҳар хил тасавурларни вужудга келтиради. ***Композитор яратган мусиқа ўзида мужассам этган барча нарсаларни қандай қилиб англаш ва тасавурда тиклаш мумкин?*** Мана шунда дирижёрнинг ижодий фантазияси ва унинг образли-шоирона фикрлаш қобилияти кўл келади. Муаллифга ишонган ҳолда унинг кетидан борар экан, ижро этилаётган асар ғоясига таяниб, дирижёр ўз тасавурида унинг моҳиятини тиклайди, уни аниқ образлар орқали кўра олади. ***Композитор услубини яхши билиш, муаллиф ғоясини англаб етиш***, ниҳоят яхши ва нозик дид, мусиқачини асарга хос бўлмаган моҳиятини тикиштиришдан сақлайди, мусиқий асар талқини табиий ва ҳаққоний бўлишини таъминлайди.

«Ажойиб, юксак даражада иқтидорли, хатто буюк мусиқачи — композитор, пианиночи, скрипкачи ёки бошқа ижрочи бўлиш мумкин-у, истеъдоднинг илғаш қийин бўлган ва фақат айрим мусиқачиларнинг дирижёр бўла олишига сабаб бўлувчи алоҳида фазилатларга эга бўлмаслик мумкин. Бунга мисоллар талайгина: хусусан, Чайковский, Танеев, Дебюсси, Римский-Корсаков каби бастакорлар, Изаи, Венявский, Казане каби ижрочилар ва бошқаларни санаб ўтиш мумкин-ки, уларнинг ***композиторлик ёки ижрочилик маҳоратини дирижёрлик санъати билан таққослаб бўлмаслигини*** кўришимиз мумкин. Шу билан бирга Вагнер, Берлиоз, Рахманинов, Малер каби ажойиб композиторлар, Бюлов, Карло Секки каби пианиночилар ўзларида алоҳида ***дирижёрлик қобилияти бўлгани учун моҳир дирижёр бўла олдилар***», — деб ёзган эди Николай Аносов.

Дирижёрнинг вазифаси — оркестрни ўз иродасига бўйсундирган ҳолда барча мусиқачиларнинг мусиқани яқдил ҳис қилишини таъминлаш, уларни бирлаштириб, юзта турли шахсдан ўзининг ҳар бир ҳаракатига қараб иш тутувчи ягона жамоа, организм яратишдан иборат. Бунда қувончли ижод ҳаяжони, ижодкорга хос ва уни санъатга руҳлантирувчи кўтаринкиликни асабийликдан фарқлаш жоиз. Зеро ижодий ҳаяжонда доимо ўзини тута билиш, яхши кайфият, ижодга берилиб, шўнғиб кетиш ҳамроҳ бўлса, асабийлик ўзига ишонмаслик, қуюшқондан чиқиб кетиш каби салбий оқибатларга олиб келади.

Ўзини қўлга ола билиш қобилияти, бор маҳоратни ишга солиш, мавжуд билимлардан тўғри фойдаланишнинг биринчи шартидир. Шу боис ижрочининг ижодий ҳарорати, яъни унинг артистик темпераменти хусусиятлари ва ундан фойдалана олиш қобилияти мусиқа ижрочисига таъсир қилмай қолмайди. Ижро жараёнида ана шу «ижодий ҳарорат чегаралари» жуда аниқ белгиланиши лозим. Ҳаддан зиёд юқори ҳарорат асабийлашувга, бадий пульснинг ноаниқ бўлишига, жуда паст ҳарорат эса ижодий жараённинг жонсизланиб, самарасиз бўлишига олиб келади. Булардан биринчиси ижрочини ижодий жиҳатдан ўзини қўлга ола билишдан махрум қилади, иккинчиси эса ҳиссиётларни йўққа чиқаради.

Дирижёрнинг маҳорати ижрони ифодалай билиши, унга муносиб ҳаракат билан силлиқ ўтадиган ва аниқ ауфтакт бера олиши билан боғлиқ. Чолғуларнинг алоҳида гуруҳлари ёки бутун оркестрга ижро ифодасини кўрсатишдек муҳим яна бир жиҳат мусиқий қурилмалар — эпизод, жумла, турли мелодик чизикларнинг бошланишини кўрсатишдир. Ижрони англаувчи қўл ҳаракати учун олдин бўладиган ауфтакт каби табиатни жуда аниқ, фаол, ёрқин кўримли бўлиши керак. У бошқа қўл ҳаракатларидан ажралиб туриши лозим.

Замонавий дирижёрлик тили — юз ифодаси ва қўл ҳаракати тили сифатида инсоннинг кўп асрлик тажрибаси билан синалган мулоқот воситасидан фойдаланиб, шаклланган. Қўл ҳаракати ва юз ифодаси тили ҳаммага тушунарли, сермаъно ва бойдир. У дарҳол қайтарилувчи эмоционал жавобга сабаб бўлади. Қўл ҳаракатлари катта ҳиссий — образли ифода кучига эга: улар жahlдор ёки мулойим, сўроқ ёки тасдиқловчи, илтимос қилувчи ёки рад этувчи, даъваткор ёки таклиф қилувчи, кутиб олувчи ёки ҳайратланувчи, огоҳлантирувчи ёки таҳдид қилувчи бўлиши мумкин ва хоказо. Ижро этилаётган мусиқанинг образли — эмоционал моҳиятига қараб, у ёки бу маъноли ҳаракат танланади.

Мимика — дирижёрнинг образли фирклаши нақадар ёрқин ва аниқлигини намоён этувчи омилдир. У — маънодор қўл ҳаракатининг доимий ҳамроҳидир. Зеро, қўл ҳаракатига ҳамроҳ бўлган нигоҳ уни руҳлантирибгина қолмай, унинг таъсирини кучайтириб, биринчи навбатда бу ҳаракат мўлжалланганини ҳам билдиради. Агар юз ифодасиз бўлса, хатто энг аниқ ва нозик қўл ҳаракати ҳам керакли бадий таъсирга эга бўла олмайди. Ҳаттоки баъзи ҳолларда мимика қўл ҳаракатини ортда қолдириб, асосий маъно касб этади.

«Оҳанг мазмунини олдиндан илғаб, мағзини чақиб, ҳар бир мусиқий чолғунинг товушини яхши тушунишга, қулоғингни уларга хос пардаларни ажрата билишга ўргат», — Роберт Шуманнинг бу ўғитини ҳар бир дирижёр доимо эсда тутиши керак. Нозик, яхши «созланган» тембрал эшитиш қобилияти (тембралний слух) дирижёр касбида жуда катта аҳамият касб этади. У дирижёрни ҳар бир ижрочининг ижодий сайи ҳаракатини нафақат улардаги маҳорат ва иқтидордан, балки сознинг муайян имкониятларидан келиб чиқиб

аниқ ва тўғри йўналтира билишга қодирлик даражасини кўрсатади. Шунини билиш қобилияти ўта муҳим жиҳатлардан биридир.

Ўз вақтида Шарл Мюнш: «Агар дирижёр ички ҳиссиёт кучига, оркестр аъзолари ва тингловчиларни цехрлаб қўйишга қодир оҳанрабога эга бўлмаса, унда хатто 15 йиллик меҳнат ва ўқиш жараёни ҳам инсоннинг дирижёр бўлишига ёрдам бера олмайди», — дея эътироф этганда мутлақо ҳақ эди.

Дирижёр ижро этилаётган *композитор асарини жуда яхши билиши, нота материални яхши ёдлаб ва ўрганиб олиши* керак. Бироқ, композиторнинг бадиий маслағи ва мақсадларини тушуниб, очиб бериш учун унинг нота ёзуви замирида ётган *туб маънони чуқур англаши* лозим.

Асарни кўз билан ўрганиш мақсадга мувофиқ эмас, уни ички эшитиш қобилияти билан идрок қилиш, ҳис этиш ва урғу бера билиш керак. «Партитуранини ижро этишдан олдин уни ички ҳиссиёт билан ўрганувчи ва оркестр репетицияси бошлангунча тингланадиган нарсани аниқ билувчи дирижёр — жуда чуқур ижодий ҳодисадир. Зеро, бундай дирижёр мусиқани ижодий тафаккур ёки фикр сифатида намоён этади, у дирижёрлик техникасини пухта ўзлаштирган бўлади. Дирижёрлик техникаси эса, моҳияти, ижрочилар жамоасига маълум ташқи белгилар орқали ўзининг ниятлари ва мақсадларини етказиш ва уларда ўзиникидек ҳиссиётлар уйғотишдан иборат», — дея таъкидлаганда янглишмаган эди Б. В. Асафев. Пультда турган дирижёрнинг ўзини тутиши, қўл ҳаракати, юз ифодаси, кўз нигоҳининг маънодорлиги, табиийлиги ёки аксинчалик — буларнинг барчаси ижрочилар жамоаси томонидан ажойиб сезгирлик ва аниқлик билан қабул қилинади. Буларнинг бариси дирижёрнинг ижрочиларга ташқи таъсир воситалари — унинг техникаси ва том маънода чегарасиз бўлган ифода имкониятларини ташкил қилади.

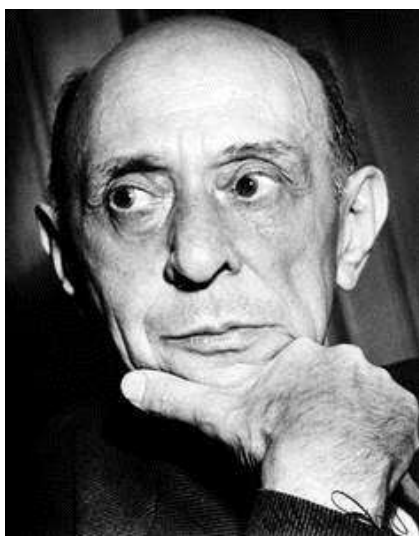
1.4. Санъат турларида авангардизм оқимининг пайдо бўлиши. Мусиқада “модернизм” тушунчасининг пайдо бўлиши, тарихий ва турли инновацион анъаналарнинг вужудга келиши.

XX асрнинг 1-чорагидан бошлаб жаҳон мусиқа санъати ҳам барча санъатлар қаторида дунё миқёсида бўлаётган сиёсий тортишувлар асносида ўзгаришларга юз тутди. Замонавий мусиқа – авангард мусиқа сифатида босқичма-босқич ривожланиш поғоналарини бошдан кечирди. Янги композиторлик технологиялари, услублари, янги миллий мусиқа мактабларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши кузатилди. Натижада, ҳозирги замонда вужудга келган, энди биз биладиган янги гибрит жанрлар, янги шакл ва услубларда яратилган асарлар мерос бўлиб қолди. XXI асрда ҳам авангард мусиқа йўналишида ижод қилаётган кўплаб янги авлод композиторлар бу ишларни юқори даражада давом эттиришмоқда.

XX ва XXI асрлар мусиқасида шакл ва услублар хилма-хиллиги, услублар плюрализи, мусиқий тил эволюцияси ва унинг шакл ҳосил қилиш механизмига таъсири каби янги тушунчалар ҳам пайдо бўлди...

Бугунги кун мутахассис-ўқитувчисининг кенг дунёқараши, ахборот бойлиги, замонавий мусиқада кечаётган жараёнларни мунтазам кузатиши билан, дунё халқларининг маънавий - маданий ҳаётида замонавий мусиқанинг тутган ўрнини тушунган ҳолда фаолият олиб бориши давр талаби бўлиб қолди.

Демак, асосий мақсад - тингловчилар замонавий мусиқани тушуниши, XX аср мусиқасида вужудга келган шакл ва услубларни англаш бўйича билим, кўникма ва малакаларни ривожлантиришдир. XX асрда жаҳон мусиқа санъатида пайдо бўлган - Авангардизм оқимида ёндошган Чет эллар, Ўзбекистон композиторларининг ҳаёти ва ижоди, вужудга келган шакл ва услублар ҳақида билимларга эга бўлиш ва улар ҳақида фикр-мулоҳаза юрита олишимиз лозим. Авангард мусиқа пайдо бўлишига сабабчи бўлган Арнольд Шёнберг номини ҳамма билиши керак.

Арнольд Шёнберг ҳаёти ва ижоди яратган асарлари мисолида, деб гап бошлашимизда маъно бор, албатта. Додекофония - мусиқа яратиш методи Й.Хауэр ва А.Шёнберг изланишларида шаклланди. Арнольд Шёнбергнинг турли даврларда дунёқараши ўзгариб бориши, унинг асарларида ҳам ўз аксини топган. *Мусиқада “модернизм” тушунчасининг* пайдо бўлиши, тарихий ва турли инновацион анъаналарнинг вужудга келиши бошқа санъат турлари каби мусиқа санъатида ҳам кузатилди. Австрия композитори ва дирижёри Густав Малер ва рус композитори Александр Скрябин ижодий изланишларининг Европа ва АҚШ композиторлари ижодига катта таъсир кўрсатди.

XX аср мусиқа санъатидаги оқимларнинг жанр, шакл ва услубга таъсири ҳақида нималарни билишимиз керак... (додекофония, сонорика, пуантилизм, алеаторика, минимализм каби мусиқий композиция тузиш методлари мавжуд).

Арнольд Шёнберг – додекофония, яъни 12 тонли мусиқа ёки серия, деб номланадиган композиция услубининг классик намунасини яратган композитор эканлигини бутун дунё тан олган. Буни амалий машғулотларда тегишли асарлардан парчалардан билиб оламиз...

Авангардизм бу – XX асрнинг 1-чорагида пайдо бўлган замонавий мусиқанинг янги оқими эканлиги барчага маълум бўлиб, XX аср ўрталарида тараққий топди. Уни тушуниш учун замонавий мусиқа яратган композиторлар: Пендерецкий, Шchedрин, Шнитке ва бошқаларнинг ҳаёти ва ижоди билан яқиндан танишиш лозим. Мусиқа санъатининг анъанавий услуб ва жанрларини инъкор этиб, XX асрда турли композиторлик оқимлари пайдо бўлди ва жаҳон мусиқасининг классик кўринишлари тубдан ўзгаришига асос бўлди. Бизга яқин ва тушунарли бўлган рус мусиқасида ҳам биринчи ва иккинчи авангард давлари кузатилди....

Гибрит жанрлар пайдо бўлди. Концерт — симфония, симфония — мақом, виолончел, баян ва камер оркестр учун партита, симфоник оркестр, 4 та электрогитара ва джаз — группа учун концерт каби жанрлар аралашмалари — одатда турли ғоялар, маданиятнинг турли хил қатламларининг тўқнашуви сифатида намоён бўлади. Баъзи бир ҳолларда улар жанрлар синтезини яратишади: симфония — мемориал, аралашма (гибрид) ва бу гармоник натижага олиб келади.

Жанрий экспериментлар натижасида стилизация, полистилистика, индивидуал услублар каби тушунчалари пайдо бўлди. Энди шу билдирилган фикрлар билан боғлиқ мусиқа намуналарини амалий машғулотларда тинглаш жоиз.

XXI аср композиторлик (композиторлик) санъатида ҳам атом асри ҳисобланмиш – XX асрда, давр тақозоси билан ўз-ўзидан пайдо бўлган сериявий мусиқа, сонорика, алеаторика, полистилистика, минимализм, постминимализм, постмодернизм, неоклассицизм, электрон мусиқа каби турли мусиқа яратишнинг турли услублари янада ривож топди. Булар айнан композиторлик санъатида замонавий тенденцияларнинг билвосита шаклланишига, классификация қилинишига олиб келди.

Композиторлик ўзининг XX асрдаги эволюцияси жараёнида халқ мусиқасидан тортиб, то электрон мусиқагача тараққий этди. 21-асрда яна қайтиб халқ мусиқасига қайтиш омилларининг вужудга келтирмоқда. Темперацияланган создан қайтиш, ўрта аср мусиқа ладларига қайтиш тенденциясининг юзага келиши ҳам энди-энди кузатилмоқда. Шу билан бирга халқ чолғуларига мурожаат, халқ чолғуларида янги ифода воситаларининг намоён бўлиши замонавий услубларда ижод қилаётган миллий композиторлик мактаблари вакилларига новаторлик ишларини амалга оширишларига туртки бўлмоқда. Янги тембр, янги мусиқий чолғуларнинг кашф этилиши ўз-ўзидан ижодий изланишлар натижасида рўёбга чиқмоқда.

Чолғулаштириш санъатида ҳам “замонавий нота графикаси” тушунчаси пайдо бўлиб, ҳамма учун тушунарли бўладиган белгилар классификацияси такомиллашяпти. Ўрта аср мусиқа ладларига эҳтиёжнинг ошиши туфайли янги замонавий нота графикасининг вужудга келиши асосли таърифланмоқда. Замонавий мусиқанинг замонавий нота графикасида акс эттирилиши, классик нотаграфия тарафдорлари томонидан ҳам қабул қилиниб, аста-секин ижодий изланишлар амалиётига киритилмоқда. Ифода воситаларини акс эттирувчи

белгиларнинг ижодкорлар томонидан индивидуал ҳолда тизимлаштирилиши, ахборот маконида тез суръатларда муҳокамада бўлиб, бошқалар томонидан ҳам ижодий жараёнларга тадбиқ этилмоқда ва янги авлод муסיқачилари томонидан ҳам ўзлаштирилаяпти.

Пендерецкий, Кшиштоф (Penderecki, Krzysztof) 1933 йилда туғилган, польшп муסיқий авангардининг ёрқин вакили. Унинг муסיқаси ҳақида кўйидагича таъриф кенг тарқалган: "...муסיқаси тонлардан эмас, балки товушлардан ташкил топган". Пендерецкий ўз одига товуш унсурларини ноананавий йўл билан кенгайтириш ва улар тингловчига эмоционал таъсирига эришишни мақсад қилган. Асарларида кутилмаганда хуштак чалишлар, хайқирик-бақириклар, пичирлашлар каби товуш эффектларини кўллаш бошлаган. Торли чолғуларга чертиш, ишқалаш кабиларни ҳам усталик билан киритган.

К.Пендерецкийга машҳурлик 1966 йилда – Хиросима қурбонларига "Йиғи" деб номланган асаридан кейин келди.

Щедрин, Родион Константинович 1932 йилда туғилган, рус композитори. Ҳам композитор, ҳам пианиночи сифатида тез машҳур бўлиб кетди. Театр учун яратган асарлари - балет "Конек-Горбунок" (1960), Кармен-сюита (1967), операси "Не только любовь" (1961) кабилар Москвадаги Катта театрда сахналаштирилган. Рус фольклор оҳангларига асосланган Фортепиано учун "Озорные частушки" (1963) номли концерти, Балетларидан – "Анна Каренина" (1972), "Чайка" (1980), "Дама с собачкой" (1986), опера "Мертвые души" (1977) янада шуҳрат чўққисига кўтарилишига сабаб бўлди. Унинг ютуғи муסיқий авангард оқими техникасини усталик, нозик моҳирлик билан асарларига сингдиргани сабаб бўлди. Композитор ўз изланишларини "сўнг-авангард" методи деб таърифлаб, "эклeктик" услуб номини беради.

Шнитке, Альфред Гарриевич 1934–1998 йилларда яшаб ижод қилган замонавий машҳур рус композиторидир. Асарлари орасида опера, балет, симфония, камер ва хор муסיқаси жанрларига мансуб опусларни учратиш мумкин. Театр ва кино учун кўплаб муסיқа ёзган. 1990 йил мунтазам Германияда яшаган.

1.5. Услублар плюрализми. Муסיқий тил эволюцияси ва унинг шакл, муסיқий образ ҳосил қилиш механизмига таъсири.

XX аср иккинчи ярмида жуда кенг тарқалган муסיқий фаолиятнинг тури кўпуслубийлик (полистилистика) ривожланди. Бу - услуб плюрализм вазиятини маданий ҳаётдан бир бадий асарнинг матнига кўчиришдир. Буюк бурилиш даври албатта янги санъатнинг кўп сонли декларацияларини келтириб чиқарди. Улар ўтмиш билан алоқаларини узганликларини эътироф этдилар. Анъана, канонга бўлган муносабат тескари томонга ўзгариб, бирламчи бўлиб эксперимент олдинга чиқади. Бу жараён XIX асрнинг охириги йилларида бошланиб: символизм, импрессионизм — улар янги санъатнинг

бошловчилари эди. Худди шу вақтда «санъатнинг ичини бўшатишдан бош тортиш», «бадий матндан муаллифнинг интим муаммоларини олиб ташлаш» каби шиорлар олдинга чиқди.

Бадий фикр ҳодиса ва хиссиётларни тавсифлашнинг хаёлий ёки эпик кўринишларига мурожаат қилади. Ана шундай заминда ҳам фольклоризм, ҳам неоклассицизмнинг йўналишлари бўлган — небарокко, афсона ижодиёти, урбанизм, фовизм пайдо бўлади.

Муסיқий ёзувдаги бурилиш муסיқий воситалар ифода бўёқларини бошқатдан кўриб чиқиш йўлидан борарди.

Агар мумтоз матн асосини куй ва гармония ташкил этган бўлса, янги муסיқий тилда фактура, тембр, динамика, артикуляция ва агогиканинг роли кучайди. Мелос билан боғлиқ бўлмаган ритмнинг мустақил функцияси ўсиб боради. Бундай қайта кўриб чиқиш ладогармоник янгиликлар асосида бажарилиб, авваламбор, диссонансни бўшатиш (раскрепоцать), гармониянинг ладлар товушқатори 12 тонлигини мажор — минорли марказлашган функционалликдан воз кечишдан бошланди. Мумтоз гармониянинг қудратли ташкилий имкониятлари бошқа ташкилий омилларга жой бўшатиб беришга мажбур бўлди. Бунга ёзув техникаларини мисол қилиш мумкин. Бу техникаларнинг турли хил бўлишларига қарамай, уларнинг кесишиш нуқталари ва текис қутблашиш тизимлари сезилиб туради. Бу техникаларнинг ҳаммасида интонацион — мелодик бошланиш ролининг камайишини таъкидлаш лозим. Унинг ўрнига фонизм ёки рационал ташкилотчилик ролининг ўсиши билан тўлдирилди. Ҳамма техникаларни қарама — қаршилиқ кўринишида ифодалаш мумкин: сериялийлик — алеаторика, пуантилизм — сонористика, электрон — конкрет муסיқа, алгоритмик — стохастик муסיқа. Вазиятнинг қизиклиги (парадоксальность) шундаки, маълум бир техника тарафдорлари индивидуаллаштиришга интилишиб, аммо индивидуал ягоналикка эриша олмадилар. Бу муסיқани ташкил қилиш интонацион-мазмуний қатламини йўқлигидан келиб чиқади. Бутун кейинги муסיқа тарихи бу вазиятдан чиқиб кетиш йўлини излашга, муסיқий ифодавийлик бўёқларини кенгайтиришга олиб келди.

Турли хил даврларда жанр муסיқа маъносини тушуниш учун йўл бошловчи бўлиб, тингланаётган асарни тўғри тушунишни таъминлаган. Бурилиш, классицизм қонуниятларининг инқирози даврида муаллиф томонидан олдига қўйган вазифаларини конкретлаштириши айниқса, қадрлидир. XX аср муסיқий асарларида жанрларнинг ўзаро алоқаси аҳамиятли равишда кенгайди.

XX аср санъатининг ўзига хос томони шундаки, унда бир бутун услубий асоси йўқ. Ижод қилувчи бир усулга асосланиб ўз усули тамойилларини кура олмайди. Шунинг учун муסיқ.ада новаторлик ёзувининг атоналлик, номавзуилик, номантиқлик каби тавсифлари жуда узоқ сақланиб келди. Бунинг натижасида муסיқий тил эски тизимини янгилашга бўлган ҳаракат кўринмади.

Профессионал ёзувдаги бундай бурилиш тўғридир. Бу фалсафа ва мусикий эстетикада олам ва санъатни билишнинг мумтоз назарияси ўз имкониятларини тугатди. Романтизм мумтоз логика асослари билан узилмаган ҳолда уни янгилаб, унинг имкониятларини ичидан кенгайтди. Аммо XIX асрнинг охирига келиб, бу қудратли концепция янги концепцияга йўл бўшатиб беришга мажбур бўлди.

Фикрлашнинг классик — романтик тизимидан воз кечиш бу йўналишларнинг жанрли концепциясидан ҳам воз кечишга олиб келди. Жанр ҳосил бўлишда аралаш жанр асосий тамойилга айланди. Бунда турли жанрларнинг аралашishi ҳар хил бўлиб, уларнинг ҳосил бўлиши бир — биридан анча фарқ қиларди. Конкрет жанр белгиларидан воз кечиш сезиларли бўлиб, уларни жанрли - нейтрал номланишлар билан алмаштирилди, Масалан: «мусиқа»га қўшимча тўлдиришлар ва аниқлашлар киритилди — « ... учун мусиқа», « ...да мусиқа». Худди шу каби импровизация, каденция тушунчаларини ҳам келтириш мумкин. Уларнинг ҳаммаси дастурли бўлмаган ҳолда асарнинг экспериментли характерини таъкидлайди. Бу ерда эксперимент ижрочилар гуруҳига, маълум бир усулга янги назар билан қарашда, бирлаштириб бўлмайдиган нарсаларни бирлаштиришда намоён бўлади.

Кўп ҳолларда бундай экспериментлар ўтказиш танланган жанрни усуллаштиришда ёки мавжуд жанр билан мунозарада намоён бўлади. Бу хусусда Л.Половкиннинг ижоди қизиқарлидир («24 та постлюдиялар», ноктиюрнлар ор. 15 ва б.).

XIX асрда жанрлилик (жанровость) асар матнида ихтибослаш (цитирование) ёки жанрли умумлаштириш сифатида ишлатилган бўлса, XX асрга келиб у янги вазифаларни ўзлаштирди — жанрни соддалаштириш (утрирование), гротеск ва маънони бутунлай тескари равишда ўзгартириш. Тарихий хотира жанри ҳам пайдо бўлиб, кўп ҳолларда у кўп қатламли, жанрнинг узоқ тарихий ўтмишини очиб берувчи кўринишида эди.

Бутун аср давомида услуб муаммоларининг роли ўсиб борди. Мумтоз-романтик тизимининг универсаллигидан воз кечибт, композиторлар ҳар бир тажрибаларида товуш натижалари органикаси заруриятига етишиш каби масалага тўқнашиб келдилар. Бу борада услуб категориясининг аҳамияти кучаяди. Яъни иш тамойилини танлаш, касбнинг маълум қонунлари бўйича мусиқа яратиш ҳақида гап борапти. Бу борада биринчилардан бўлиб ёрқин истеъдод эгаси И.Стравинскийни эслаш керак. Стравинский ҳар доим ўз касбининг устаси бўлишни ёклаб, хис — туйғуларни кейинроққа сурарди. Бу ўз бадий мақсадлари билан фарқланувчи кўпгина композиторларнинг иш услуби эди; Прокофьев, Шёнберг, Веберн, Пуленк ва бошқалар.

Ана шундай ижодий асосда услублар плюрализми ва услублаштириш юзага келди, у эса бегона, кўп ҳолларда жуда тескари, узоқ услублар моделлари билан ишлаш, «мусиқа яратиш» эди. Бунда албатта тарихий диалог: ўзимники — бегонаники бўлиши лозим эди. Бундан ташқари бундай услублаштиришга тил ва жанр ҳам қўшиларди.

Матнда услублар тўқнашуви аниқ бир драматургик ғоя бор вақтдагина бадий мазмунга эга бўлиши мумкин, акс ҳолда бу бемаъно эклектикага олиб келади. Кўпуслублик одатда «услуб ёрдамида умумлаштириш»нинг тимсолий воситасига айланади. Кўпуслублик мусиқий асар мазмуни ҳақидаги тасаввурларни ўзгартиради: мусиқа, унинг тарихи, мусиқийликнинг кадр —қиммати ва мусиқийликнинг турли хил кўринишларининг бемаънолиги мазмунга баҳолаш ва культурологик кўриниш беради (Шнитке).

Услуб билан ишлашнинг навбатдаги босқичи - карама-қаршилик эмас, балки — турли хил жанрларни қўшишдан иборатдир. Улар аниқ бўлмаган ҳиссиётларни уйғотади, рамзиликни (символика) матнга киритиб, унга маъноли хажм кўринишини беради (мисол – Д. Шостакович ижодининг охириги йиллари, Д. Лигети ижоди).

Ўзбекистон композиторлари – Тўлқин Қурбонов, Феликс Янов-Яновский, Мустафо Бафоев, Мирҳалил Махмудов, Аваз Мансуров, Дмитрий Янов-Яновский, А.Ким ва бошқалар ижодида авангард мусиқанинг шакл ва услубларидан унумли фойдаланилганини кузатишимиз мумкин.

Ҳурматли тингловчилар, ҳозир мусиқашунос олим Аҳмед Хамидович Жабборовнинг “Ўзбекистон композиторлари ва мусиқашунослари” деб номланган китобдан юқорида номлари келтирилган Ўзбекистон композиторларининг ҳаёти ва ижодий фаолиятини акс эттирувчи саҳифаларни ўқиймиз... (китобнинг зарур саҳифалари ўқилади, шу билан бирга Ўзбекистон композиторлари ижоди лўнда таърифларган “Тарқатма материал № 9” билан танишилади). Ўзбекистон композиторлари ҳам ўзларининг айрим асарларида авангард оқимига ёндошганликлари хусусидаги фикр-мулоҳазалар билан ўртоқлашамиз... (намуна сифатида амалий машғулотларнинг бирида композитор Аваз Мансуровнинг “Мозийдан садо” поэма-фантазияси партитураси билан яқиндан таништирилади, ҳар бир тингловчи ўзи вароқлаб кўради). Ўзбекистон композиторлари мусиқий композициянинг замонавий услубларидан фойдаланганликлари билан бирга миллийликка катта ва жиддий эътибор қаратиб қалам тебратганлиги сезилиб турибди (фикрлар аниқ асарлар мисолида уқтирилади).

Ўзбекистон композиторлари ижодида шакл ва услуб муаммоси ҳақида жуда кўп фикр ва мулоҳазалар ўз пайтида билдирилган. Турли Симпозиумлар, фестиваллар, конференцияларда мусиқа илми олимлари асосли таҳлиллар билан чиқишлар қилишганлиги барчамизга маълум. Ўзбекистонда замонавий мусиқа пайдо бўлиши, ривожланиши, тенденцияларни ёритиб берган олимларимизнинг бир талай монографиялари, дарслик ва ўқув қўлланмалари. Мақолалар тўпламлари чоп этилган (Композитор ва фольклор; Шарқ ва Ғарб мусиқасининг интеграцияси мавзуларига бағишланган манбалар билан тингловчилар таништирилади...).

Ўзбекистон композиторлари:

Тўлқин Қурбонов – 1936-2002 йилларда яшаб ижод қилган, мусиқа санъатининг турли жанрларида кўплаб асарлар яратган композитордир. Замонавий мусиқа шакл ва услубларидан фойдаланиб ёзган бир талай

асарлари орасида – “Муסיқа”, дамли ва зарбли чолғулар ансамбли учун (1978), “Речитатив”, труба, валторна, тромбон ва литавралар учун (1984) деб номланганлари Халқаро фестиваллар концерт дастурларида ижро этилиб, миллийликка йўғрилган, замонавий муסיқий тил билан ёзилган ижод намунаси сифатида олқишларга сазовор бўлган.

Феликс Янов-Яновский – 1934 йил 28 май куни таваллуд топган, муסיқа санъатининг барча жанрларида баракали ижод қилаётган, сермахсуллиги билан ҳаммага ўрнак бўлаётган композитор. Барча асарларида замонавий оҳанг ва услуб уфуриб турганини эшитувчи дархол англаб олади. Айниқса, авангард муסיқа техникасига асосланиб ёзган – “Будет ласковый дождь” мультфильмига муסיқа (режиссёр Н.Тўлаходжаев, 1984), “Вельд” кинофильмига муסיқа (режиссёр Н.Тўлаходжаев, 1987), “ЕСНО”, кларнет, фагот, корнет а-пистон, скрипка, виолончель ва зарбли чолғулар учун (1999) каби, ва яна кўплаб асарлари халқаро миқёсда эътироф этилган.

Мустафо Бафоев – 1946 йил 10 ноябрда туғилган, бугунги кунда яшаб ижод қилаётган, ўзининг турли жанрларда яратган асарлари билан элу юрт оғзига тушган, чет элларда ҳам ижод намуналари ижро этилаётган, олқишларга сазовор бўлаётган, ўзининг оригинал муסיқий оҳангига, услубига эга композитордир. Унинг юзлаб асарлари орасида замонавий муסיқа шакл ва услубларига таяниб ёзган бир талай асарлари бор, “Буюк ипак йўли” балет-томошаси (А.Шарипова либреттоси, 1996), “Бухорача концерт”, виолончель ва миллий чолғулар учун (1999) каби опусларини ҳам суюб тинглаш мумкин.

Мирҳалил Махмудов – 1947 йил 2 январь куни туғилган, муסיқанинг турли жанрларида, айниқса кино муסיқасида кўплаб асарлар яратаётган, асарлари билан номи улуғланган композитордир. Жуда ёшлигидан замонавий муסיқий тилни, услубни асарларига, айниқса симфоник муסיқага киритган илғор ижодкордир. 1972 йилда яратган “Наво” симфонияси катта миқёсда шов-шув бўлишига ҳам замонавий услубларга таяниб ижод қилгани бўлган, деб ишонч билан таъкидлаш мумкин.

Аваз Мансуров – 1957 йил 2 ноябрда туғилган, муסיқа санъатининг барча жанрларида ижод қилаётган, айниқса болалар кўшиқлари ўз пайтида унга шуҳрат келтирган композитордир. Унинг бир қатор асарлари чет элларда ҳам ижро этилиб, муסיқа шинавандаларининг олқишларига сазовор бўлган. “Шарқ афсонаси” бир актли балети (1983), “Мозийдан садо” поэма-фантазияси (2001) каби бир нечта асарлари авангард муסיқа, яъни замонавий муסיқа услубларига таяниб яратилган. “Мозийдан садо” асосида кинорежиссёр Э.Давыдов муסיқали фильм ҳам олган (“Ўзбектелефильм”, 2005).

Дмитрий Янов-Яновский – 1963 йил 24 апрелда туғилган, муסיқа санъатининг турли жанрларида ижод қилаётган композитор, айниқса театр ва кино муסיқаси, камер-чолғу ва муסיқа муסיқаси унинг асарлари орасида асосий ўрин тутади. Ўзбекистонда турли йилларда бўлиб ўтган “Илхом – XX” замонавий муסיқаси фестивалларининг ташкилотчисидир. У ўз ижоди билан

кўплаб бугунги ёш композиторларни орқасидан эргаштира олди. Барча асарлари замонавий услубда яратилган. Унинг номи чет элларда ҳам машхур.

XX аср — бу Европача бўлмаган миллий маданиятлар композиторлик ижод йўлларининг бошланиш асридир. Миллий ёзув меъёрларини ишлаб чиқишда янги миллий композиторлик мактаблари ўз бадий тажрибаларигагина эмас, балки бошқа халқларнинг композиция санъати соҳасида эришган ютуқларига ҳам таянадилар. Бунда улар ўз рухлари ва миллий муסיқий маданиятлари интонацион рухига яқин бўлганларини танлаб оладилар. Бундай мактабларнинг ҳар бири композиция тили меъёрларини, гармония, полифония қонунларини, уларнинг миллий мусиқанинг ўзига хослигига кўра модификацияларини ўзлаштиришдан тортиб, то турли жанрларда ёзилган тўла қонли ва ривожланган асарларни яратишгача бўлган йўлни босиб ўтадилар. Бу яратилган асарларда миллий, ўзига хос мавзуйлик ўз табиатига хос бўлган ривожланишга эга бўлиб, у мантиқли ва мазмунан ишонарли композиция кўринишини олгандир. Ва ниҳоят, тўпланган тажриба асосида миллий усулнинг индивидуал кўринишлари шаклланади. Бу босқичларнинг ҳаммасида мустақил маданиятларнинг ихтиёрий шаклдаги диалоглари бўлиши мумкин: уларнинг қўшилиши, синтездан то усулларнинг диалоги ёки полилогигача ва жанрдан четга чиқмаган ҳолдан то олдига кўйилган мақсад таъсирида умумлаштириш ва трансформациягача.

Миллий маданиятдан четга чиққанда ҳам Европача бўлмаган тажрибадан фойдаланиш чегараланмагандир. Хусусан бу ҳол Европа мусиқасини миллий колоритни бошқатдан ташкил этмаган ҳолда мусиқий тил бўёқларининг кенгайиши ва янгиланишига олиб келди (О.Мессиян, джазнинг гармонияга таъсири, Г.Канчеллининг медитатив симфонизми).

Замонавий дирижёрлик санъати мактаблари.

Европада биринчилардан бўлиб бу касбни маълум дирижёрлик қобилиятига эга бўлган ***ижрочи-мусиқачилар ёки композиторлар*** маҳорат чўққисига олиб чиқдилар. Бу ўринда ***Люлли, Глюк, Моцарт, Менделсон, Шпор, Вебер, Рихард Штраус, Вагнер, Берлиоз, Ф. Лист, Г. Малер ва бошқалар*** номларини санаб ўтиш мумкин. Номлари келтирилган дирижёрларнинг барчаси бу касб билан ўзларининг бошқа мутахассисликлари — композиция, скрипка чалиш ва хоказо билан бир вақтда, параллел равишда шуғулланганлар.

Россия ва Америкада профессионал дирижёрлар тайёрлаш тизими ва уларнинг мазмуни бошқа мактаблардан фарқланиб туради. Санъат — бу инсонга хос шундай фаолият турики, унинг воситасида бир инсон ўз бошидан кечираётган ҳиссиётларни ташқи белгилар орқали бошқаларга етказди, улар эса бу ҳиссиётни ўз қалбларига кўчирадилар, дилдан хис этадилар». Бу эътироф дирижёрлик санъатига бевосита тааллуқлидир. Бунда дирижёрнинг эмоционал таъсир кучи, унинг бошқаларга ҳиссиётларни етказа билиш қобилияти муҳим аҳамият касб этади. Аввало у ўз ҳиссиёти билан оркестрни ром этиши, сўнг эса у билан бирга тингловчиларни сеҳрлаб қўйиши даркор. Айнан эмоционал таъсир кўрсата олиш хусусияти кўп жихатдан дирижёрнинг

истеъдоди, унинг артистлик маҳорати ва иши сифатини белгилайди. Бошқаларга ўз хиссиётини етказа билиш қобилияти дирижёр ижодининг мустақиллиги, қолаверса — илҳом белгисидир. Том маънодаги илҳом — бу эмоционал самимийлик, чуқур интеллект, санъаткорона темперамент, идрок, эркинлик ва интизом, ўзини бошқариш, юксак маҳорат, ва ниҳоят бу ҳақиқий ёрқин истеъдод ҳамда ақлий меҳнат демакдир. Шу ўринда ажойиб дирижёр А. М. Пазовскийнинг «Дирижёр қайдлари» китобидан Артур Тосканини ҳақидаги қуйидаги мулоҳазаларни келтириш жоиз:

«Шахсан менинг фикримча, Артуро Тосканини замонамиз дирижёрлик санъатининг энг юксак чўққисига эришган инсондир. Унинг даҳолиги, улкан ирода кучи, романтик инсонга хос индивидуаллик ва хиссиётчанлиги, муаллиф матнини ёрқин ва ўзига хос тарзда ўқий билиши, ўзининг артистлик қобилиятини композитор шахсияти ва мусиқаси билан уйғунлаштира олиши, бу мусиқанинг образлигини янада чуқурлаштириб, унинг шаклини камол топтиришдан иборатдир».

Шу боис дирижёрнинг ўзи аввало мусиқий асарнинг ғоя ва моҳиятини чуқур англаши, шундан сўнггина уни оркестрга етказиб, мусиқачилар унинг мақсадларини амалга оширишларига эришиши лозим. Дирижёр партитурадаги унсиз нота белгиларига ҳаёт ато этиши лозим. Бунда у мусиқани тўғри талқин этиши зарур. Ўз ишини яхши билмайдиган ёки истеъдодсиз дирижёр томошабин олдида ҳаттоки энг ажойиб мусиқий асарни ҳам барбод қилиши мумкин. Айниқса, асар янги, хали кўпчиликка нотаниш асар бўлса. Шунинг учун янги асарни ижро этишда дирижёр жуда эҳтиёт бўлиши керак. Чунки уни аввал эшитмаган тингловчи дирижёр хатоларини бастакорники деб ўйлаши мумкин.

Албатта, ҳар қандай энг маҳоратли, юксак иқтидор соҳиби бўлган дирижёр ҳам ёмон мусиқани яхши қилолмайди. Бироқ мусиқий асарнинг ноёб томонларини очиб бериш, ёки муаллиф ғоясини бузиб кўрсатган ҳолда, бундай хусусиятларни яшириш — фақат дирижёрга боғлиқ. Шу боис Римский-Корсаковнинг «Дирижёрлик — қоронғу иш» деган ибораси қайсидир маънода шу кунгача ўз долзарблигини йўқотмаган. Гарчи ўша пайтлардаёқ Римский-Корсаковга жавобан, Ипполитов-Иванов «Бу иш фақат дирижёрлик техникаси асослари билан таниш бўлмаганларгагина «Қоронғу эканлигини» айтган бўлсада, бундай асосларни назарий жиҳатдан ишлаб чиқиш иши тўлиқ яқунланган дейиш қийин. Барча мусиқачилар каби, дирижёр ҳам мусиқанинг элементар назариясини, солфеджио, гармония, полифония, мусиқий асарлар таҳлилини яхши билиши керак. Шунингдек у инсон овози ҳақида умумий маълумотларга эга бўлиши, чолғушунослик, мусиқа тарихи, эстетика ва бошқа керакли соҳалардан боҳабар бўлмоғи лозим. Дирижёр оркестр ёки хорга нисбатан раҳбар, ўқитувчи, инструктор бўлишини ҳам унутмаслиги керак. Бу мезонлар дирижёр ҳоҳ ёш, ҳоҳ қари, тажрибали ёки ўз фаолиятини энди бошлаётган бўлсин — барчасига баробар тегишлидир. Албатта, дирижёрлик тажрибасини амалий фаолиятсиз тўплаб бўлмайди. Бироқ, бу фаолиятдан олдин, яъни бошловчи дирижёр оркестр ёки хор қаршисида туриш ҳуқуқини

қўлга киритгунча қилиниши лозим бўлган ишлар кўп. Бунинг учун энди фаолият бошлаётган дирижёр алоҳида қобилиятга эга бўлиши керак, бу — ўта муҳимдир. Бундан ташқари у яхши мусиқачи бўлиши, яъни мусиқий маданият ва билимга эга бўлиши лозим. Мусиқа садоларини яхши илғаш, ритм ва темп хисси, мусиқий шакл ва услубни тушуниш қобилияти, мусиқий дид, меёр хисси, мусиқий хотира, темперамент ва тасаввур каби ижрочи-мусиқачиларга хос хусусиятлардан ташқари дирижёр яна бир қатор алоҳида жиҳатларга ҳам эга бўлиши даркор. Бу аввало қўлларнинг мақсадга мувофиқ ва охиста ҳаракатлари ҳамда шунга яраша юз ифодаси ёрдамида оркестр ёки хор аъзоларига мусиқий асарнинг моҳиятини етказа олишдир. Бунда дирижёр ўзини назорат қила билиши, ҳар қандай вазиятда тезкор ва ифодали бўлиши лозим. Буларнинг бари дирижёрга мусиқа асарларини тингловчи олдида ижро этилаётган пайтда юзага келиши мумкин бўлган оғир вазиятлардан муваффақият билан чиқиб кетиши учун керак бўлади. Дирижёрда ташаббускорлик, қатъиятлилик, интизомлилик, ташкилотчилик истеъдоди уйғунлашган бўлиб, шу билан бирга жамоага нисбатан ҳушмуомалалик, осойишталик ва чуқур ҳис эта билиш қуввати намоён бўлиши керак. Оркестр ёки хор билан яхши ишлаш учун дирижёр зийрак ва оқил педагог-тарбиячи бўлиши лозим. Бунга қўшимча қилиб шуни айтиш мумкинки, мардлик, ҳалоллик ва принципаллик каби хусусиятларсиз, ҳақиқий дирижёрни тасаввур қилиб бўлмайди.

Репетицияларда дирижёр оркестрни у ёки бу мусиқий асарни ижро этишга тайёрлайди. Бунда ҳар бир оркестр ёки хор жамоаси ўзига хос хусусиятларга эга эканлигини ҳисобга олиш зарур. Шу боис дирижёр олдида турган вазифалар кўп бўлади-ю, унга ажратилган вақт эса кам бўлади. Қисқа вақт ичида оркестрга керак бўлган ҳамма нарсага улгуриш лозим. Бироқ, дирижёрнинг ўзи ҳам репетицияга мухтож-ку, айниқса агар оркестр билан янги мусиқий асарни биринчи бор машқ қилаётган бўлса. Агар дирижёр фақат оркестр учун қайғуриб ўзи устида ишлаш ҳақида унутиб қўйса, яъни ўзини назорат қилишдан тўхтаса бу унинг хатосидир. Агар дирижёр ўзи ҳақидагина ўйлаб, оркестрни ташлаб қўйса, ундан-да нотўғри йўл тутган бўлади. Бордию, дирижёр оркестр ҳақида ўйламаса, ўзининг дирижёрлиги ҳақида унутиб қўйса ва фақат шундай бўлиши кераклиги учунгина, мажбуран ишласа ёки хотирасини синаш мақсадида ёддан дирижёрлик қилиб, ўз ҳаракатларининг «гўзаллиги»га маҳлиёлик туйғуси билан яшаса бундан ёмони бўлмайди.

Назорат саволлари:

1. Композиторлик санъатининг ривожланиш тарихи қайси даврлардан бошланади?
2. Ижодий изланиш жараёнлари ҳақида нималарни биласиз?
3. Мусиқа санъатида “Авангардизм” оқимининг пайдо бўлишига сабаблар нима?
4. XX аср мусиқасига хос жанрлар, шакл ва услублар хусусида гапириб беринг.

5. Мусиқада гибрит жанр деганда нимани тушунаси?
6. Замонавий мусиқий композиция методларини санаб ўтинг.
7. Дирижёр инглиз тилида қандай маънони англатади?
8. Ганс Рихтер қайси йилларда яшаб ўтган?
9. Дирижёрнинг вазифаси нималардан иборат?
10. Роберт Шуман дирижёрга қандай таъриф айтиб ўтган?
11. Дирижёрнинг образли фирклаши нақадар ёрқин ва аниқлигини намоён этувчи омил - қандай ҳаракат?
12. Европа мамлакатларида дирижёрлар тайёрлаш тизими қандай йўлга қўйилган?
13. Россия профессионал дирижёрлар тайёрлаш тизими ва уларнинг мазмуни нималардан иборат?
14. Америкада профессионал дирижёрлар тайёрлаш тизими ва уларнинг мазмуни?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Когоутек Ц. Техника композиции в музыке XX века М., 2015.
2. Габитова А. Минимализм в музыке Т., 2007.
3. Назайкинский Е. Жанр и стиль в музыке – М, 2003.
4. Узбекская музыка на стыке столетий (XX-XXI вв.), проблемы (коллективная монография). Ташкент, 2008.
5. Demaree, Robert W., Jr., and Don V Moses. The complete Conductor. Englewood. Cliffs, N.J.: Prentice hall, 2005
6. Elizabeth A.H. Green. The Modern Conductor. Prentice hall, upper Saddle, New Jersey. 2004.
7. The Techniques Orchestral Conducting by Ilya Musin. (Translated by Oleg Proskurnya), Edwin Mellen Press Ltd, 2014, USA
8. Неймер В.–Психология дирижирования, Т., 2010
9. Тошматов Э. Дирижёрлик фанидан дарслик, “Мусиқа” нашриёти. 2005,
10. Хакназаров З. – О дирижировании, Т., изд-во “Musiq”, 2011.
11. Тошматов Э. Дирижёрлик (ўқув қўлланма), “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти” нашриёти, 2008.

2-мавзу: Композиторлик санъати жанрларининг эволюцияси. Жаҳон мусиқий авангардининг миллий композиторлик мактабларига таъсири.

Режа:

- 2.1. Мусиқа санъатида стилистик йўналишлар ва улар хусусида хорижий адабиётлар (таҳлили, таълим жараёнига тадбиқ этиш масалалари).
- 2.2. Миллий ва замонавий куйлаш услублари.
- 2.3. Мусиқа ижрочилигида бадиҳавийлик (импровизация) техникаси.
- 2.4. Хорижий адабиётлар таҳлили, таълим жараёнига тадбиқ этиш масалалари.

Таянч иборалар: *Мусиқа санъати, астилистик йўналиши, куйлаш услублари, бадиҳавийлик, фраза, оҳанг, аккомпанемент, анъанавий хонандалик, академик хонандалик, эстрада хонандалиги, ўн икки мақом, шашмақом, бел канто, опера, речитатив, жаз, эстрада, свинг, бинниги, гуллиги, ишками, бадиҳавийлик, импровизация.*

2.1. Мусиқа санъатида стилистик йўналишлар ва улар хусусида хорижий адабиётлар (таҳлили, таълим жараёнига тадбиқ этиш масалалари).

Мусиқа санъатида стилистик йўналишлар кўп асрлар мобайнида, ер юзининг турли қитъаларида босқичма-босқич шаклланган. Хусусан, Осиё мамлакатларида халқ кўшиқчилиги, Европада черков мусиқа айтимлари, Африка, Австралия, Америка мамлакатларида куйлаш санъати ўзгача ўзига хослик билан ривож топган. Ўзбекистон мисолида куйлаш санъати тарихини кузатадиган бўлсак, касбий мусиқа сифатида илк шаклланиш даври - Кушон подшолиги даври мусиқага оид ашёвий манбаларида ўз аксини топган. Касбий мусиқа намуналарини яратишда халқ мусиқаси муҳим замин ва манба эканлиги олимлар томонидан эътироф этилган. Касбий мусиқанинг оғзаки услубда яшаш анъанаси ва ривож топиши барчага маълум.

Мақомларнинг қадимий тарихи ўзаро фарқли икки йирик даврга ажралган. Биринчи давр - мазмунини мақомларнинг макон-замон нуқтаи назаридан дастлабки куй-оҳанг қатламлари ташкил этган. Мақомларнинг

иккинчи муҳим даври - мақом тизимларининг шаклланиш жараёни бўлганлигидир. Айни пайтда уларнинг касбий мусиқа қатламининг маълум босқичи, шунингдек, ривожланган мусиқа илми, фалсафа, математика фанлари ҳамда шаҳар (сарой) маданий муҳити каби омиллар билан шартланганлиги ҳам асослидир. Аллома Абу Наср Форобийнинг бу борадаги буюк хизматлари унинг мусиқага оид рисолаларида ўз аксини топган. Ўн икки мақом тизими Урмавий ва Шерозийларнинг мусиқа илмига оид асарларида ёритилган. Мароғий, Жомий, Ҳусайний, Кавкабий ва Чангий каби амалиётчи ва назарий олимлар ҳам кўп изланишлар қилишган. Ўн икки мақом мажмуасига мансуб мақомлар, овоза ва шўъбалар бугунги кунгача сақлаб келинмоқда.

Шашмақом туркуми - Бузрук, Рост, Наво, Дугоҳ, Сегоҳ, Ироқ жеб номланган бўлимлардан иборат. Шашмақом Ўн икки мақом тизимининг миллий (маҳаллий) мусиқий макон шарт-шароитларида ривожлантирилиши натижасида XVIII аср ўрталаида узил-кесил шаклланган. Унда композиторлик санъати анъаналари илмий жиҳатдан муайян тизимга солиниб, тасниф этилган. Шашмақом – олти мукамал парда ва уларга мос куй ва ашулалар мажмуасидир. Унинг таркибидаги мақомларнинг ҳар бири йирик шаклдаги туркумли асарлардан иборат. Бу мақомлар оғзаки анъана тарзида, яъни устоздан шогирдга «оғзаки услуб» воситасида ўтиб, бизнинг даврга қадар етиб келган. Улар Мушкилот (чолғу) ва Наср (ашула) бўлимларидан иборат.

Шашмақомнинг ашула бўлимлари мураккаб шаклдаги шўъбалардан таркиб топган. Ашула бўлимларида тузилиши жиҳатидан бир-биридан ажралиб турувчи икки хил шўъбалар гуруҳининг мавжуд. Булардан биринчисига - Сарахбор, Талқин, Наср каби шўъбалар ва Уфар қисми киради. Шўъбаларнинг мураккаб шаклий тузилмалари мавжуд. Намудлар уларнинг шўъба авжларида келади. Шашмақомнинг II гуруҳ шўъбалари ўзига хосдир. Уларнинг Шашмақом туркумида нисбатан кеч шаклланганлиги ва уларда назирағўйлик анъанасининг ўзига хос акс этган. Савт ва Мўғулча номли

шўъбаларнинг етакчилиги ҳамда ҳар бирининг Талқинча, Қашқарча, Соқийнома ва Уфар номли шохобчаларидан иборат. Ушбу шохобчаларнинг юзага келишида асосий шўъбаларнинг куй-оҳанглари сақланиб, уларда доира усулларининг ўзгариб боради.

Мақом чолғу ва ашула йўлларининг тингловчига тўғри етиб боришида ижрочилик санъатининг аҳамияти катта, албатта. Созанда ва ҳофиз махсус малакага эга бўлиши, бунинг учун «устоз-шогирд» мактабида таҳсил кўрган бўлиши лозим. Мақомларни ижро этишда икки чолғу – танбур ва доиранинг ўрни муҳимдир. Мақомларни турли таркибдан иборат ансамбл шаклларида ижро этиш анъанаси мавжуд. Мақомларнинг туркум шаклида ижро этилиши азалдан шаклланган.

Хоразм мақомлари Шашмақом шаклидадир. Шашмақом Хоразм шароитига мосланиб, катта ўзгаришларга учраган. Хоразмлик машҳур бастакорлар - Ниёзжон Хўжа, Феруз. Комил Хоразмий, Муҳаммадрасул Мирзо ва бошқалар мақомларга янги чолғу қисмлари басталаганлар. XIX асрда Хоразм мақомларининг Комил Хоразмий ихтиро қилган «Танбур чизиғи» воситасида ёзиб олинган. XX асрнинг 50- ва 80-йилларида Матниёз Юсупов томонидан беш чизиқли нота ёзувларига олиниб, нашр эттирилган.

Хоразм мақомларининг ашула бўлими «айтим йўли» дейилади. Ашула бўлимининг тузилиши, таркиби ўзига хос. Шашмақом туркуми билан ўхшаш ва фарқли жиҳатлари ҳам бор. Хоразм мақомларининг машҳур ижрочилари. Хоразм мақомларининг бизга маълум бўлган маҳоратли ижрочилари бир неча авлоддан иборатлиги. XIX аср бошларида Комил Хоразмий, XIX аср иккинчи ярми-XX аср бошларида Комил Хоразмийнинг шогирдлари фаолияти.

Бу турдаги мақомлар Бухоро ва Хоразм мақомларидан фарқли ўларок яхлит бир туркумни ташкил этмай, балки алоҳида-алоҳида чолғу ва ашула йўлларидан иборатдир. Хусусан, Баёт, Дугоҳ Хусайн, Чоргоҳ, Гулёр-Шаҳноз, Сегоҳ ва Насруллои кабилар ташкил топган. Фарғона-Тошкент мақом

йўллари таркибида бир қисмли намуналардан, беш- етти қисмгача бўлган туркум асарларнинг мавжудлигини эхтироф этиш мумкин.

Фарғона-Тошкент мақом йўлларида «Фарғона -Тошкент мусиқа услуби»га хос бўлган - ялла, ашула, ва катта ашула жанрларининг хусусиятлари намоён бўлади. Ашула йўллари мумтоз шеърият асосида «ўқилиши» тадқитот қилинган, уларни ижро этганлар таниқли ижрочиларнинг номлари машхур . Ёввойи мақом. Фарғона-Тошкент мақом йўлларини катта ашула йўлига мослаб айтиш амалиёти мавжуд. Ёввойи мақом ибораси «усулсиз мақом» ўрнида ҳам ишлатилади.

Хорижий давлатларда мусиқа мактаблар. Мусиқа ижрочилик санъатида артистик маҳорат ва сахна маданияти. Кадрлар тайёрлаш бўйича илғор хорижий тажрибалар. Мусиқа ижрочилигида замонавий техник воситалар. Халқаро хонандалар танловлари ва фестиваллар. Хонандаликда маҳаллий услублар. Мусиқа санъатида стилистик йўналишлар академик ижрочилик йўлида ҳам шаклланган. Ғарбий Европа, Франция, Немис, Рус, Ўзбекистон мусиқа санъати ўз тарихига эга. Ғарбий Европа мусиқа санъатининг тарихи Италиялик миллий мусиқа мактаби. Илк опера муаллифлари. XVI-XVIII асрларда Италиядаги флоренциялик, неаполетан, венециан опера ва мусиқа мактаблари. XV-XXасрларда итальян мусиқа педагогикаси. А.Скарлатти - Bel canto асосчиси. Ж.Вердининг ижоди-миллий опера мактабининг чўққиси. Буюк хонандалар: В.Аркили, Ж.Рубини, Ж.Паста, А.Патти, Ф.Таманьо, М.Каллас, Р.Тебальди, Марио дель Монако ва бошқалар.

Француз миллий мусиқа мактабининг тузилиши ва ривожланиши. Ж.Люлли лирик трагедияларнинг яратувчиси. Операда речитатив ўрни. Х.Глюкнинг опера реформаси. Унинг кўшиқчиларга талаблари. Катта француз операсининг шаклланиши асослари. Ф.Обер, Д.Мейербер-янги жанр яратувчилари. Француз мусиқа педагогикаси. Француз опера ижрочилари: А.Нурри, Ж.Дюпре, М.Малибран, П.Виардо.

Немис опера яратилиши ва унинг ривожланиши. Г.Шютц - биринчи немис опера бастакори. Гамбург операси, Реалистик опера драматургия яратилишида В.Моцарт ижодининг аҳамияти. К.М.Вебер ижодида немис миллий операсининг тасдиқланиши. Немис мусика педагогикасининг асосчиси; педагогика ривожланиши. Немис буюк опера хонандлари: А.Ланге, И. Хофер, И.Шиконедер, А.Годлиб.

Рус операсининг яратилиши ва ривожланиши. Миллий опера театри яратилишининг муҳим асослари. М.Глинка-композитор, педагог, ижрочи, рус опера ва мусика мактабларининг илк асосчиси. Глинка операларини сахнага кўйилиши ва рус опера кўшиқчиларини ўсишида уларнинг аҳамияти. О.Петров, А.Воробьёва-Петрова, М.Степанова, С.Гулак-Артемовский-Глинка операларининг илк ижрочилари. Камер-мусика жанрида Даргомижский ижодининг аҳамияти. П.Чайковский ва Могучая кучка бастакорларининг опера ва мусика ижоди. С.Мамонтов режиссёр-новатор ва унинг опера театрининг роли. Петербург ва Москвада консерваториялар очилиши. Биринчи устозлар: Г.Ниссен-Соломан, И.Прянишников, А.Додонов, У.Мазетти. Рус мусика педагогикасининг ривожланиши. Буюк рус опера хонандлари: Н.Фигнер, Ф.Шаляпин, Л.Собинов, А.Нежданова, В.Барсова, И.Архипова, Е.Образцова, Т.Милашкина, В.Атлантов ва бошқалар.

Ўзбек операси ташкил этишининг асослари. Ўзбек опера ва мусика санъатининг ривожланиши. Миллий мусика маъданияти. Шошмақом-миллий профессионал санъати ёдгорлиги. М.Қори-Ёқубов ва Тамара Хоним ижоди. М.Ашрафий ва С.Василенконинг илк «Бўрон» ўзбек операси. К.Зокиров, Х.Насирова, М.Муллажанов, М.Қори-Ёқубов шу операнинг биринчи ижрочилари. А.Навоий номидаги давлат театри қурилиши (1947). Рус ва ўзбек бастакорлари операларининг ўзбек тилида сахнага кўйилиши. Ўзбек опера ижрочиларининг мусика маҳорати тикланишида уларнинг аҳамияти. Ўзбек операси тараққиётида ва унинг пропагандасида С.Юдаковнинг Майсаранинг иши спектаклининг аҳамияти. М.Ашрафий-атоқли бастакор, дирижёр, жамоа

арбоби. Ўзбек опера санъатида унинг ижодининг аҳамияти. «Дилором» операси. С.Қобулова, С.Ярашев, К.Зокиров- шу операнинг илк ижрочилари. Самарқандда (1964-1991) опера театрининг мавжудлиги. Ўзбек операси ривожланишида театрнинг аҳамияти. Мустақиллик даври мобайнида М.Бурхоновнинг Алишер Навоий, А.Икромовнинг Буюк Темур, М.Бафоевнинг Ал-Фарғоний ва бошқа операларнинг яратилиши.

Муסיқа санъатида стилистик йўналишлар эстрада-жаз ижрочилик йўлида ҳам шаклланган. “Жаз” ва “эстрада” атамасига доир тушунчалар ҳозирги даврда барча маълум. Фарбий, Марказий, Жанубий Африка халқлари муסיқа маданияти, Африка хабашлари меҳнат ва маросим муסיқаси, XVI-XVIII асрлар Шимолий ва Жанубий Америка муסיқа маданияти, XIX аср АҚШ архаик (қадимий) ижодиёти асосида жаз услуби шаклланди.

Жаз муסיқасининг фольклор асосланган. Мумтоз (классик) жаз муסיқаси ривожининг асосий тамойиллари ва услублари мавжуд. Янги Орлеан жаз услуби, Чикаго жаз услуби. Свинг жаз услуби эндиликда ҳаммага маълум.

Мумтоз (классик) жаз муסיқасининг ҳам таниқли намояндалари етишиб чиқди. Замонавий (модерн) жаз муסיқаси услуб ва йўналишлари ҳам шаклланди. Модерн жаз муסיқаси таниқли намояндалари номлари эндиликда муסיқа тарихи саҳифаларидан муносиб ўрин эгаллади.

Профессионал ижрочилик ўзининг мукамаллиги, ҳар бир куйга оқилона ёндашиши билан ажралиб туради. Мукамаллиги шундаки: ижро пайтида ўзини тутиши, ҳар бир штрих, ҳар бир зарб, ҳар бир парда ўз ўрнида бўлиши; ҳар бир куйга оқилона ёндашишини шундай изоҳлаш мумкин: чолғучи маълум бир куйни ижро этишдан олдин яхшилаб ўрганиб чиқади, куйнинг мураккаб жиҳатлари, пардалари, тарихий келиб чиқиши, руҳиятидан келиб чиқиб, ижодий ёндашади.

Ҳаваскор ижрочилик эса аксинча, саҳнада ўзини тутиши, куйнинг баъзи жиҳатлари, унсурларини сезмай ташлаб кетиши, штрих ва зарбларини пойма-пой кетиши, чалаётган куйга хос бўлмаган пардаларини ижро этиши билан

фарқланади. Чолғу ижрочилигида устоз-шогирд анъанаси, тизимининг пайдо бўлиши жуда қадим замонларга бориб тақалади. Буни шундай изоҳлаш мумкин: мусика ёки мусикий чолғулар яралибдики устоздан шогирдга, отадан-ўғилга мусика маданиятимиз давом этиб келмоқда. Устозлар мусикада эришган ўз янгилик ва ютуқларини шогирдларига ўргатиб, бу мақом бўладими, дostonчиликми ёки бошқа бир жанрларми барчасида усто-шогирд анъанаси мавжуд.

Ўзбекистон давлат консерваториясидаги Анъанавий ижрочилик ва анъанавий хонандалик кафедралари айнан қадимий устоз-шогирд анъанасининг замонавий кўринишидир. Мақом санъати. Мумтоз мусиқани ўргатиш услублари. Таълим тизимида чолғу ижрочилигини ўргатиш борасида илғор маҳаллий ва хорижий тажрибалар.

2.2. Миллий ва замонавий куйлаш услублари.

Ўзбек анъанавий ашула ижрочилигида уч хил усул мавжуд. Бинниги, гуллиги, ишками атамаларининг маънолари ва таърифлари шу хил куйлаш усулларини белгилайди. Бинниги ва гуллиги усулида айтадиган ижрочилар, ишками услубида ижро этадиган ашулачилар номлари элу юртга таниш. Ишкамнинг ханақойи гумбазли тури ва унинг таърифи тадқиқотдар объекти бўлган. XIX аср охири XX аср бошларида яшаб ижод этган Ота Жалол Носир ўғли 1845-1928 йилларда ижодий фаолият олиб борган. Унга Устози Куллий деб ном берилган. Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов 1852-1936 йилларда яшаб ижод қилиб, хонанда, созанда, бастакор сифатида машҳур бўлган. У хонандаликни асосан дутор жўрлигида амалга оширган. Мулла Тўйчи Тошмухамедов 1868-1943 йилларда яшаб, Фарғона-Тошкент йўлларининг машҳур ижрочиси ҳисобланган. Қурбонниёз Авазматов 1868-1961 йилларда, Абдулла Файзуллаев 1869-1944 йилларда, Леви Бобохонов 1873-1926 йилларда ўз ижодий фаолиятини олиб борганлар ва санъатимиз ривожига беқиёс хизмат қилганлар.

Бугунги кунда Ўзбекистонда мақомнинг уч тури – Бухоро мақомлари, Хоразм мақомлари ва Фарғона-Тошкент мақом йўлларига доир ижрочилик анъаналарининг маданий меросимиздан бирдай ўрин эгаллаган. Ю.Ражабий ва Ф.Содиқовларнинг бадиий анъаналари ижодий давом эттирилаяпти. Хоразм мақомларига хос кўхна бадиий анъаналар Хоразм вилоятининг Ҳожихон Болтаев номидаги мақом ансамбли томонидан қайта тикланмоқда. Шунингдек, Фарғона-Тошкент мақом ижро йўлларига доир анъаналар ансамбллар фаолиятида давом эттирилмоқда. Мақом ижрочиларининг Республика танловлари ноёб мусиқий маданий меросимиз кейинги авлодларга ўтиб боришига катта туртки бўлмоқда. Жаз - жаҳон мусиқа маданияти кесимида алоҳида ўринга эга катта аҳамиёт касб этмоқда. Россияда жаз мусиқасининг шаклланиш босқичлари кузатилди ва XX аср иккинчи ярмида эстрада – жаз мусиқаси юксакларга кўтарилди.

Ўзбекистон мусиқа маданияти кесимида ҳам бугунги кунда ўз мухлисларига эга. Ўзбек композиторлари ижодида симфожаз услуби пайдо бўлганлигини мусиқашунлс-олимлар кейинги даврларда эътироф этишмоқда. XX аср иккинчи ярмида жаз ва оммавий мусиқа ижобий ва айрим ҳолларда салбий таъсир кучи сифатида ҳам тортишувларга сабаб бўлмоқда. “Оммавий маданият”нинг бир кўриниши сифатида ёшлар тарбиясига кўрсатаётган таъсири ОАВларида тез-тез эътироф этилмоқда.

XX аср АҚШ ижтимоий – кўшиқ фольклорида сиёсий кўшиқ жанри сифатида шаклланиб, XX аср иккинчи ярмида ёшлар ҳаракати ва ижтимоий-норозилик кўшиқлари яратилишига туртки бўлди. XX аср мусиқа маданиятида эстрада мусиқаси, Рок йўналишининг шаклланиши ва ривож асосан профессионал композиторлар ижодида намоён бўлмоқда. Рок мусиқаси услуб ва йўналишларининг тавсифи энциклопедиялар саҳифасидан ҳам ўрин олган.

Композиторларимизнинг оммавий жанрларда яратаётган асарлари “оммавий маданият” намуналарига қарши кўйилиб, ёшларни келакка, порлок ҳаётга ишонч руҳида тарбияламоқда. XX аср бошларида, аниқроғи 1920-30

йилларда ўзбек мусиқа маданиятининг бир йўнилиши сифатида ўзбек кўшиқчилик санъати тез суръатларда ривожланди. 1920-40 йиллар ўзбек кўшиқчилик санъати, 1940-50 йиллар ўзбек кўшиқчилик санъати янги-янги ижод намуналари билан алоҳида-алоҳида халқимиз қулоғига сингди. Бунда машҳур Эстрада-симфоник оркестрининг фаолияти катта эътирофга сазовордир. Ботир Зокиров ўзбек эстрада мусиқа мактаби асосчиси сифатида тан олинди. Ўзбек кўшиқчилик санъатида симфожазга асосланган профессионал асарлар яратилди. 1960-1980 йиллар эстрада хонандалари ижоди янгича ижро услубларига қараб бурилди. Бунда аранжировка санъатининг таъсири катта бўлди. Эстрада кўшиқи ўзбек композиторлари ижодидан муносиб шрин олди. 1980-йилларда “Ялла” каби мусиқа-чоғу ансамбллари пайдо бўлди. 1990-2016 йилларда ўзбек эстрада мусиқаси ўзбек эстрада мусиқаси шоу-бизнес тизимида ҳам ўз шрнига эга бўлди.

Ўзбекистонда академик хонандалик таълими шаклланди, мусиқа педагогикасининг ривожланиши дунёга машҳур бўлганини катта саҳналарга чиқаётган ёш авлод вакиллари маҳоратида кўриниб турибди, албатта. Ўзбекистоннинг буюк опера хонандалари: М.Қори-Ёқубов, Х.Носирова, Н.Ахмедова, С.Қобулова, С.Ярашев, А.Азимов, Н.Хошимов, Қ.Муҳитдиновлар санъат мактабларини бугунги кунда М.Раззоқова, Н.Султонов, А.Ражабов, Р.Усмонов кабилар давом эттирмоқдалар.

2.3. Мусиқа ижрочилигида бадихавийлик (импровизация) техникаси. Хорижий адабиётлар таҳлили, таълим жараёнига тадбиқ этиш масалалари.

Мусиқа ижрочилигида бадихавийлик (импровизация) техникаси йиллар давомида чолғу ижрочилигида азалдан мавжуд услубга тақлид сифатида намоён бўлди. Импровизациянинг академик ва джаз йўналишларида кўпроқ учратиш мумкин. Жаз импровизациясида усулнинг аҳамияти катта. Жаз усуллари ва унинг ўзига хос тарафлари профессионал даражада импровизация қила олишга туртки бўлади. Аккордларнинг харф рақам белгилари (катта ва

кичик учтовушликлар, мажор ва минор септаккордлар, ортиррилган ва камайтирилган аккордлар ва нонаккордлар), альтерация белгилари - аккорд товушларини ярим тон кўтариш ёки тушириш белгилари ҳисобланиб, импровизацияни ёқимли амалга оширишга кўмак беради. Мелодик йўналишлар - жаз импровизациясида арпеджио йўналишининг ролини янада оширади. Ёрдамчи ва ўткинчи товушлар, диатоник ва хроматик ёрдамчи товушлар импровизация қилишда жозиба касб этади. Блюз, классик блюз шакли, куйи, ўзига хос хусусиятлари, унинг лади ва гаммаси классик унсурларда ўзгачадир. Блюз гармониясининг хусусиятлари, блюз гаммаси ва унинг хусусиятлари барча маданиятларга мос келади. Жаз йўналишлари - жаз импровизациясида оҳанг ривожланишининг аҳамиятини, секвенциялар ва уларнинг импровизациядаги ўрнини оширади.

Мумтоз муסיқани ўргатиш услубининг замонавийлаштирилишида асосан устоз, яъни профессор-ўқитувчи ва журналистларнинг аҳамияти жуда катта. Бу жараён шундай кечади: дастлаб устоз ижро этади, энг яхши ижрочиларни таъкидлаб, овозли ёзувларидан эшиттиради. Кейин нота мисолида куйни биргаликда таҳлил этади, талаба-шоғирдга уйга вазифа этиб куйни ёд олиш топширилади. Навбатдаги дарсда талаба ўзи устоз ёрдамсиз ижро этади, тушунмаган жойларида тўхтаб, айрим жиҳатларини сўрайди. Устоз талабанинг ижросидаги камчиликларини тўғрилайди ва куйни мукаммал ижросини таъминлаш учун уйга вазифа этиб, куйни кўп бора чалиб мукаммаллаштириш топширилади. Бу жараён куйни катта ёки кичиклиги, мураккаб ва соддалигига ҳам боғлиқ. Бир ёки икки дарсда маълум бир куйни ўрганиши қийин. Устозимиз Ўзбекистон халқ артисти, буюк хизматлари ордени нишондори Турғун Алиматов айтганларидек: “Бир куйни ўрганиш учун кўп вақт кетмайди, аммо уни чалиш учун, тайёр ижод маҳсулига келтириш учун йиллар керак бўлади”.

Таълим тизимида чолғу ижрочилигини ўргатиш борасида илғор маҳаллий ва хорижий тажрибалар борасида шундай бир ибора бор: “Таълим

берган устозингдан айрилма”. Бу дегани анъанавий ижрочилик борасида, уни ривожлантириш, ўрганишда ўзимизни маҳаллий услубларга тенг келадигани бутун дунёда топилмаса керак. Миллий санъатимизни барча жабҳаларини қайта тиклаш, ўрганиш давлат сиёсати даражасига кўтарилгандир. Ўзимизни маҳаллий услуб, яъни миллий ижрочилик мактаблари устоз-шогирд анъанасига таянган бўлиб, миллий мусикамизда шундай бир унсурлар борки, буни фақат устознинг ижроларидан, доно фикрларидан шогирд баҳраманд бўлмаса, миллий ижрочилик мактабларига хос ижро йўқолиб кетади. Бизни миллатимизга хос анъана ҳам айнан шунда.

Муסיқий асарларни ўзлаштиришда ижрочиликнинг анъанавий ва замонавий услублари шундай: анъанавий услубда шогирд устозни ёнида юриб, ижроларидан баҳраманд бўлиб, устознинг илхоми келган пайтда куйларни ижросини биргаликда машқ натижасида ўрганилади. Бу услубнинг унумдорлиги ҳам шунда.

Замонавий устоз-шогирд услуби эса устоз ишга келади, унинг кайфияти, ишга лаёқатига ҳеч ким эътибор бермайди. Ўқувчи-шогирд дарсга келиши билан бир соат давомида дарс ўтишга мажбур, чунки бу ўқувчини бу дарсдан кейин бошқа дарси бўлиши мумкин, устоз шогирдини узоқ ушлаб ўтира олмайди. Аммо устоз кайфияти чоғ бўлса, илхоми жўш уриб турган бўлса шогирдининг бахти. У шогирд устозни мукамал ижрочидан, ноёб маслаҳатларидан баҳраманд бўлиши мумкин.

Репертуар танлаш ва чолғу ижрочиларини тайёрлашда индивидуал ёндашув масалалари борасида ҳар бир созанда талаба яккама-якка устоз билан машқ қилиши лозим. Ҳар бир талабанинг қизиқиши, қобилиятини устоз созанда дарров пайқаб, ички ҳиссиётдан келиб чиқиб ижро дастурини танлаши керак. Талабанинг характериға мос, қобилиятиға хос куй танланса талаба ижро мукамал бўлишиға эришилади. Агар талабанинг қобилияти зўр бўлиб, берилган куй унинг характериға мос келмаса ёки куй руҳиятиға мос

келиб, бу куйни чалиш учун қобилияти ўртачароқ бўлса ҳам ижро мукамал бўлмайди.

Машҳур дирижёр ва муסיқачиларнинг ижоди билан талабаларни таништириб бориш ҳам устоз созанда зиммасидаги вазифалардан биридир. Ҳар бир куйни ижро этишдан олдин ушбу куйни машҳур ижрочилари, ижрочиларнинг қайси мактаб вакиллари эканлиги ҳақида гапириш устоз учун ҳам қарз, ҳам фарздир. Бу ижроларни магнит ёзувларини эшитириб, дарс ўтилса нур устига аъло нур бўлар эди.

Чолғу ижрочилигида яратилган янги услубларнинг таълим жараёнига татбиқ этиш масалалари ҳозирги кунда долзарб вазифалардан биридир. Мазкур вазифа яна устозлар зиммасига юклатилади. Ҳар бир берилган куйни ижрочи устоз кайфияти чоғ пайтида уз услубида ижро этиб, магнит тасмаларига ёзмоғи керак. Ушбу берилган куйни бошқа ижрочилар, бошқа ижрочилик мактаби вакилларини ҳам магнит ёзувларини топиб талаба созандага навбатма-навбат эшиттириб, устоз ижрочилик мактабларини фарқини, ютуқ ва камчиликларини айтиб талабага тушунтирса устоз-шогирд тизимининг замонавий кўриниши бўлади.

Назорат саволлари:

1. Овозлар классификацияси ҳақида гапириб беринг.
2. Жаҳон операси юлдузларини санаб беринг.
3. Қуйидагилар XX асрда қайси жанрнинг ёрқин вакиллари ҳисобланадилар: З.Лодий, А.Доливо, Н.Дорлиак, З.Долуханова?
4. Л.Паваротти, Ш.Миллс, Т.Хемпсон, П.Бурчуладзе кабилардан қайси бири замонамизнинг энг атоқли тенори ҳисобланади?
5. “Шашмақом” ашула бўлими таркиби айтинг.
6. “Савти Сарвиноз” қайси мақомдан ва ғазал муалифи ким?
7. “Соқиномаи Баёт” қайси шоирларнинг ғазаллари билан ижро этилади?
8. “Мақом” ибораси биринчи бўлиб ким тамонидан қўлланилган?

9. Ўзбекистон эстрада кўшиқчилигидаги стилистик йўналишлар
10. “Этно-жаз” услуби нимага таянади?
11. Соул йўналишининг замонавий намоёндалари?
12. Поп мусикаси қироли?
13. «Импровизация» тушунчаси нимани англатади?
14. Н.Абдуллаева, Ф.Зокиров, К.Раззоковаларнинг ижодидаги ижро услуби?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ю.Ражабий. «Ўзбек халқ мусикаси I, II, III, IV, V». – Т., 1958.
2. Турли муаллифлар. Нота адабиётлари. 1956-2008.
3. Раззоқова М.Қ. Академик хонандалик асосларига кириш. – Тошкент: 2014, Шарқ. – Б. 200.
4. Ерошина Г.Некоторые аспекты работы над музыкальными произведениями. – Т., 2011.
5. Д.Амануллаева. «Эстрада хонандалиги». Магистрлар учун дарслик (қўлёзма). – Т., 2014. Д.Амануллаева. Мусикаизлар (қўлёзма). – Т., 2014.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-амалий машғулот: Санъат турларида авангардизм оқимининг пайдо бўлиши. Алеаторик ёзувнинг партитурадаги кўринишлари.

Ишдан мақсад – Таълим тизимида мусиқий авангардизмни ўргатиш борасида илғор маҳаллий ва хорижий тажрибаларни таҳлил қилиш. Тингланган аудио ёки тинглаб томоша қилинган видео лавҳа юзасидан асосли фикр-мулоҳаза юритиш кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчилар кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда уларга ҳар бир вазифа бўйича берилган саволларга жавоб тайёрлаб, асосли шарҳлаб беришлари талаб этилади.

Ишни бажариш учун намуна

Ўқитувчи тингловчиларни 2- (3 ёки 4) гуруҳга бўлади. Мавзу бўйича тайёрланган топшириқларни тарқатади. Ўқув натижалари нима беришини аниқлаштиради, эришиладиган натижанинг ютуқ ва камчиликларининг моҳиятини айтади. Қандай қўшимча материаллардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. (дарслик, маъруза матни, интернет материаллари). Гуруҳларда иш бошлаш вақтини эълон қилади.

Гуруҳлардаги ҳамкорлик ишларининг тақдимотини ташкиллаштиради ва бошқаради. Тақдимот муддати 20 минутдан ошмаслигини эълон қилади.

Ўқитувчи ҳар бир саволга якун ясайди.

Машғулотни баҳолаш. Воқеликларнинг кетма-кетлиги, топшириқларни асослаб бериш, шунингдек тингловчилар билим савиясини шакллантиришга, тушунчаларидан тўғри хулосалар чиқаришига эътибор қаратади.

Мавзу бўйича якунловчи хулосалар қилади. Мавзу мақсадига эришишдаги талабалар фаолиятини таҳлил қилади ва баҳолайди.

Гуруҳда ишлаш қоидалари

Ҳар ким ўз ўртоқларини тинглаши, ҳурмат билдириши керак.

Ҳар ким актив, биргаликда, берилган топшириққа масъулият билан қараган ҳолда ишлаши керак.

Ҳар ким зарур бўлган ҳолда ёрдам сўраши лозим.

Ҳар ким ундан ёрдам сўралганда албатта ёрдам бериши керак.

Ҳар ким гуруҳ иши натижасини баҳолашда иштирок этиши шарт.

Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:

- бошқаларга ўргатиб ўзимиз ўрганамиз.

- кемага тушганнинг жони бир: ё бирга қутиламиз ёки бирга

чўкамиз.

Топшириқни бажариш кетма-кетлиги ва регламенти.

1. Индивидуал ўқиш-2 минут.
2. Муҳокама қилиш –3 минут.
3. Презентация (тақдимот) варағини тайёрлаш- 5 минут.
4. Презентация (тақдимот) қилиш –5 минут.

5. Гуруҳлар бошқа гуруҳларни презентация (такдимот)лари вақтида уларни баҳолаш.
6. Баҳолаш натижаларини раҳбарга айтиш.

1-илова

Биринчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар	Тушунча ва шарҳ	Изоҳ
“Авангардизм” атамаси нимани англатади?		
Авангардизмнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари ҳақида гапириб беринг.		
Додекофония нима?		

Иккинчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар	Тушунча ва шарҳ	Изоҳ
Алеаторика методини тушунтириб беринг.		
Арнольд Шёнберг ҳақида сўзлаб беринг.		
Замонавий мусиқий композиция услубларини қандай таснифлаш мумкин?		

2-илова

Гуруҳни баҳолаш жадвали.

Гуруҳлар	Жавобларнинг аниқ, равшанлиги	Ахборотнинг ишончлилиги	Гуруҳ аъзосининг фаоллиги	Умумий баллар	Баҳо
1-гуруҳ					
2-гуруҳ					

2-амалий машғулот: Композиторлик санъати жанрларининг эволюцияси. Жаҳон мусиқий авангардининг миллий композиторлик мактабларига таъсири.

Ишдан мақсад – Таълим тизимида мусиқий авангардизм оқимида - Додекофония, Сонорика, Пуантилизм, Алеаторика, Минимализм каби мусиқий композиция тузиш методлари; замонавий мусиқа яратган композиторлар: Пендерецкий, Шчедрин, Шнитке ва бошқаларнинг ижоди; услублар плюрализми; мусиқий тил эволюцияси ва унинг шакл, мусиқий образ ҳосил қилиш механизмига таъсирини ўргатиш борасида илғор маҳаллий ва хорижий тажрибаларни таҳлил қилиш. Ўзбекистон композиторлари ижодида замонавий шакл ва услублар. Композитор ва фольклор. Шарқ ва Ғарб мусиқасининг интеграцияси. Замонавий дирижёрлик санъати мактаблари. Тингланган аудио ёки тинглаб томоша қилинган видео лавҳа юзасидан асосли фикр-мулоҳаза юритиш кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчилар кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда уларга ҳар бир вазифа бўйича берилган саволларга жавоб тайёрлаб, асосли шарҳлаб беришлари талаб этилади.

Ишни бажариш учун намуна

Ўқитувчи талабаларни 2- (3 ёки 4) гуруҳга бўлади. Мавзу бўйича тайёрланган топшириқларни тарқатади. Ўқув натижалари нима беришини аниқлаштиради, эришиладиган натижанинг ютуқ ва камчиликларининг моҳиятини айтади. Қандай қўшимча материаллардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. (дарслик, маъруза матни, интернет материаллари). Гуруҳларда иш бошлаш вақтини эълон қилади.

Гуруҳлардаги ҳамкорлик ишларининг такдимотини ташкиллаштиради ва бошқаради. Такдимот муддати 20 минутдан ошмаслигини эълон қилади.

Ўқитувчи ҳар бир саволга якун ясайди.

Машғулотни баҳолаш. Воқеликларнинг кетма-кетлиги, топшириқларни асослаб бериш, шунингдек талабалар билим савиясини шакллантиришга, тушунчаларидан тўғри хулосалар чиқаришига эътибор қаратади.

Мавзу бўйича яқунловчи хулосалар қилади. Мавзу мақсадига эришишдаги талабалар фаолиятини таҳлил қилади ва баҳолайди.

Гуруҳда ишлаш қоидалари

Ҳар ким ўз ўртоқларини тинглаши, ҳурмат билдириши керак.

Ҳар ким актив, биргаликда, берилган топшириққа масъулият билан қараган ҳолда ишлаши керак.

Ҳар ким зарур бўлган ҳолда ёрдам сўраши лозим.

Ҳар ким ундан ёрдам сўралганда албатта ёрдам бериши керак.

Ҳар ким гуруҳ иши натижасини баҳолашда иштирок этиши шарт.

Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:

- бошқаларга ўргатиб ўзимиз ўрганамиз.

- кемага тушганнинг жони бир: ё бирга қутиламиз ёки бирга

чўкамиз.

Топшириқни бажариш кетма-кетлиги ва регламенти.

1. Индивидуал ўқиш-2 минут.
2. Муҳокама қилиш –3 минут.
3. Презентация (такдимот) варағини тайёрлаш- 5 минут.
4. Презентация (такдимот) қилиш –5 минут.
5. Гуруҳлар бошқа гуруҳларни презентация (такдимот)лари вақтида уларни баҳолаш.
6. Баҳолаш натижаларини раҳбарга айтиш.

Биринчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар	Тушунча ва шарҳ	Изоҳ
“Пуантилизм” атамаси нимани англатади?		
К.Пендерецкий ҳақида гапириб беринг.		
А.Шнитке ким?		

Иккинчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар	Тушунча ва шарҳ	Изоҳ
Минимализм методини тушунтириб беринг.		
Р.Шчедрин ҳақида сўзлаб беринг.		
Тоналиги бўлмаган музиқани қандай таснифлаш мумкин?		

2-илова

Гуруҳни баҳолаш жадвали.

Гуруҳ-лар	Жавобларнинг аниқ, равшанлиги	Ахборотнинг ишончлилиги	Гуруҳ аъзосининг фаоллиги	Умумий баллар	Баҳо
1-гуруҳ					
2-гуруҳ					

3- амалий машғулот: Мусиқий жанрлар шаклланиши ва ривожланишида замонавий тенденциялар вужудга келишига туртки бўлган омиллар. Чолғу ва мусиқа мусиқа жанрларида замонавий янги услубларнинг шаклланиш тенденциялари.

Ишдан мақсад – Хорижий давлатларда мусиқа санъати мактаблар. Мусиқа санъати ижрочилик санъатида артистик маҳорат ва сахна маданияти. Кадрлар тайёрлаш бўйича илғор хорижий тажрибалар. Мусиқа санъати ижрочилигида замонавий техник воситалар. Халқаро хонандалар танловлари ва фестиваллар. Хонандалиқда маҳаллий услублар. Таълим тизимида хорижий давлатларда мусиқа санъати мактаблар; мусиқа санъати ижрочилик санъатида артистик маҳорат ва сахна маданиятини ўргатиш борасида илғор маҳаллий ва хорижий тажрибаларни таҳлил қилиш. Тингланган аудио ёки тинглаб томоша қилинган видео лавҳа юзасидан асосли фикр-мулоҳаза юритиш кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчилар кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда уларга ҳар бир вазифа бўйича берилган саволларга жавоб тайёрлаб, асосли шарҳлаб беришлари талаб этилади.

Ишни бажариш учун намуна

Ўқитувчи талабаларни 2- (3 ёки 4) гуруҳга бўлади. Мавзу бўйича тайёрланган топшириқларни тарқатади. Ўқув натижалари нима беришини аниқлаштиради, эришиладиган натижанинг ютуқ ва камчиликларининг моҳиятини айтади. Қандай қўшимча материаллардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. (дарслик, маъруза матни, интернет материаллари). Гуруҳларда иш бошлаш вақтини эълон қилади.

Гуруҳлардаги ҳамкорлик ишларининг такдимотини ташкиллаштиради ва бошқаради. Такдимот муддати 20 минутдан ошмаслигини эълон қилади.

Ўқитувчи ҳар бир саволга якун ясайди.

Машғулотни баҳолаш. Воқеликларнинг кетма-кетлиги, топшириқларни асослаб бериш, шунингдек талабалар билим савиясини шакллантиришга, тушунчаларидан тўғри хулосалар чиқаришига эътибор қаратади.

Мавзу бўйича якунловчи хулосалар қилади. Мавзу мақсадига эришишдаги талабалар фаолиятини таҳлил қилади ва баҳолайди.

Гуруҳда ишлаш қоидалари

Ҳар ким ўз ўртоқларини тинглаши, ҳурмат билдириши керак.

Ҳар ким актив, биргалиқда, берилган топшириққа масъулият билан қараган ҳолда ишлаши керак.

Ҳар ким зарур бўлган ҳолда ёрдам сўраши лозим.

Ҳар ким ундан ёрдам сўралганда албатта ёрдам бериши керак.

Ҳар ким гуруҳ иши натижасини баҳолашда иштирок этиши шарт.

Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:

- бошқаларга ўргатиб ўзимиз ўрганамиз.
 - кемага тушганнинг жони бир: ё бирга қутиламиз ёки бирга
 чўкамиз.

Топшириқни бажариш кетма-кетлиги ва регламенти.

1. Индивидуал ўқиш-2 минут.
2. Муҳокама қилиш –3 минут.
3. Презентация (такдимот) варағини тайёрлаш- 5 минут.
4. Презентация (такдимот) қилиш –5 минут.
5. Гуруҳлар бошқа гуруҳларни презентация (такдимот)лари вақтида уларни баҳолаш.
6. Баҳолаш натижаларини раҳбарга айтиш.

1-илова

Биринчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар	Тушунча ва шарҳ	Изоҳ
Муסיқа санъати мактаблар деганда нимани тушунасиз?		
Италян муסיқа санъати хонандаларидан кимларни биласиз?		
Мақом ижрочилиги ҳақида фикр билдилинг.		

Иккинчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар	Тушунча ва шарҳ	Изоҳ
Замонавий хонандалик мактаблари ҳақида қандай фирқлар билдира оласиз?		
Ўзбекистон муסיқа санъати мактабларининг ёрқин вакиллари кимлар?		

Замонавий эстрада- жаз хонандалиги ҳақида фиркларингиз.		
---	--	--

2-илова

Гуруҳни баҳолаш жадвали

Гуруҳ- лар	Жавобларнинг аниқ, равшанлиги	Ахборотнинг ишончлилиги	Гуруҳ аъзосининг фаоллиги	Умумий баллар	Баҳо
1-гуруҳ					
2-гуруҳ					

4-амалий машғулот: Муסיқий авангардизмда - додекофония, пуантилизм, сонорика, минимализм каби муסיқий композиция тузиш методлари.

Ишдан мақсад – Таълим тизимида муסיқий авангардизмда - додекофония, пуантилизм, сонорика, минимализм каби муסיқий композиция тузиш методлари чолғу ижрочилигини ўргатиш борасида илғор маҳаллий ва хорижий тажрибалар ва мумтоз муסיқани ўргатиш услубининг замонавийлаштирилишини таҳлил қилиш. Тингланган аудио ёки тинглаб томоша қилинган видео лавҳа юзасидан асосли фикр-мулоҳаза юритиш кўникмаларига эга бўлиш.

Таълим тизимида муסיқий асарларни ўзлаштиришда ижрочиликнинг анъанавий ва замонавий услублар; репертуар танлаш ва чолғу ижрочиларини тайёрлашда индивидуал ёндашув масалаларини таҳлил қилиш. Тингланган аудио ёки тинглаб томоша қилинган видео лавҳа юзасидан асосли фикр-мулоҳаза юритиш кўникмаларига эга бўлиш.

Таълим тизимида машҳур дирижёр ва муסיқачиларнинг ижоди; машҳур чолғучилар яратган услубларни таълим жараёнига татбиқ этиш масалаларини таҳлил қилиш. Тингланган аудио ёки тинглаб томоша қилинган видео лавҳа юзасидан асосли фикр-мулоҳаза юритиш кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчилар кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда уларга ҳар бир вазифа бўйича берилган саволларга жавоб тайёрлаб, асосли шарҳлаб беришлари талаб этилади.

Ишни бажариш учун намуна

Ўқитувчи талабаларни 2- (3 ёки 4) гуруҳга бўлади. Мавзу бўйича тайёрланган топшириқларни тарқатади. Ўқув натижалари нима беришини аниқлаштиради, эришиладиган натижанинг ютуқ ва камчиликларининг

моҳиятини айтади. Қандай қўшимча материаллардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. (дарслик, маъруза матни, интернет материаллари). Гуруҳларда иш бошлаш вақтини эълон қилади.

Гуруҳлардаги ҳамкорлик ишларининг такдимотини ташкиллаштиради ва бошқаради. Такдимот муддати 20 минутдан ошмаслигини эълон қилади.

Ўқитувчи ҳар бир саволга яқун жасайди.

Машғулотни баҳолаш. Воқеликларнинг кетма-кетлиги, топшириқларни асослаб бериш, шунингдек талабалар билим савиясини шакллантиришга, тушунчаларидан тўғри хулосалар чиқаришига эътибор қаратади.

Мавзу бўйича яқунловчи хулосалар қилади. Мавзу мақсадига эришишдаги талабалар фаолиятини таҳлил қилади ва баҳолайди.

Гуруҳда ишлаш қоидалари

Ҳар ким ўз ўртоқларини тинглаши, ҳурмат билдириши керак.

Ҳар ким актив, биргаликда, берилган топшириққа масъулият билан қараган ҳолда ишлаши керак.

Ҳар ким зарур бўлган ҳолда ёрдам сўраши лозим.

Ҳар ким ундан ёрдам сўралганда албатта ёрдам бериши керак.

Ҳар ким гуруҳ иши натижасини баҳолашда иштирок этиши шарт.

Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:

- бошқаларга ўргатиб ўзимиз ўрганамиз.

- кемага тушганнинг жони бир: ё бирга кутиламиз ёки бирга

чўкамиз.

Топшириқни бажариш кетма-кетлиги ва регламенти.

1. Индивидуал ўқиш-2 минут.
2. Муҳокама қилиш –3 минут.
3. Презентация (такдимот) варағини тайёрлаш- 5 минут.
4. Презентация (такдимот) қилиш –5 минут.
5. Гуруҳлар бошқа гуруҳларни презентация (такдимот)лари вақтида уларни баҳолаш.
6. Баҳолаш натижаларини раҳбарга айтиш.

1-илова

Биринчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар	Тушунча ва шарҳ	Изоҳ
Ҳаваскорона ижро тушунчаси нимани англатади?	Ҳаваскорона ижро ҳар тарафлама содда, мукамал бўлмаган ижро тушунилади, сахнада ўзини тутиши, куйнинг баъзи жиҳатлари, унсурларини сезмай ташлаб кетиши, штрих ва	Оддий ижро.

	зарбларини пойма-пой кетиши, чалаётган куйга хос бўлмаган пардаларини ижро этиши билан фарқланади.	
Профессионал ижрочилик ҳақида гапириб беринг	Профессионал ижрочилик ўзининг мукамаллиги, ҳар бир куйга оқилона ёндашиши билан ажралиб туради. Мукамаллиги шундаки: ижро пайтида ўзини тутиши, ҳар бир штрих, ҳар бир зарб, ҳар бир парда ўз ўрнида бўлиши; ҳар бир куйга оқилона ёндашишини шундай изоҳлаш мумкин: чолғучи маълум бир куйни ижро этишдан олдин яхшилаб ўрганиб чиқади, куйнинг мураккаб жиҳатлари, пардалари, тарихий келиб чиқиши, руҳиятидан келиб чиқиб, ижодий ёндашади.	Мукаммал ижро.
Анъанавий ижрочилик нима?	Анъанавий ижрочилик соҳаси қадим мусиқий санъатимиз борасида чуқур изланишлар олиб бориб, устоз-шоғирд тизими орқали бизгача етиб келган мусиқий асарларни асл ҳолича ижро этиш, уч воҳа мақомларини чуқур ўрганиш, таҳлил этиш ва моҳирона ижро этиш билан шуғулланади.	ЎзДК анъанавий ижрочилик кафедраси ва шу йўналиш бўйича ижод қиладиган созандалар

Иккинчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар	Тушунча ва шарҳ	Изоҳ
Мақом ижрочилигининг субъектлари ва объектларини тушунтириб беринг.		
Анъанавий ижрочиликнинг йиқналишлари ҳақида сўзлаб беринг.		

<p>Анъанавий ижрочиликда ўқитиш услугларини қандай таснифлаш мумкин?</p>		
--	--	--

2-илова

Гуруҳни баҳолаш жадвали.

Гуруҳ-лар	Жавобларнинг аниқ, равшанлиги	Ахборотнинг ишончлилиги	Гуруҳ аъзосининг фаоллиги	Умумий баллар	Баҳо
1-гуруҳ					
2-гуруҳ					

V. КЎЧМА МАШҒУЛОТЛАР

1- кўчма машғулот: Мусиқий авангардизмда - додекофония, пуантилизм, сонорика, минимализм каби мусиқий композиция тузиш методлари.

Аввалдан режалаштирилган ҳолда тингловчилар орасида мусиқа санъатининг соҳалари бўлинадиган ва ҳар битта тингловчи мусиқа фанларини ўқитишда мусиқа санъати ва барқарор тараққиёт ва ўзликни намоён қилишнинг оғзаки шакл ва анъаналарини ўрганиш мақсадида соҳа етук фаолият олиб борган ташкилотга ташриф буюрадилар. Тингловчилар томонидан соҳага оид бўлиб, қамраб олинмаган тур ва жанрлар муҳокама этилади ва тўлдирилади.

Бунда, тингловчилар мусиқа санъатини ўзида сақловчи, уни ўз амалий фаолиятида татбиқ этувчилар билан мулоқот қилиш, уларнинг амалий фаолиятини кузатиш, улар томонидан яратилаётган санъат асарлари билан танишиш имкониятига эга бўладилар.

Мусиқа санъатида авангардизмни сақловчи ва намоён этувчиларни иқтисодий қўллаб-қувватлаш Вокал ижрочилигида бадиҳавийлик (импровизация) техникаси йиллар давомида чолғу ижрочилигида азалдан мавжуд услубга тақлид сифатида намоён бўлди. Импровизациянинг академик ва джаз йўналишларида кўпроқ учратиш мумкин. Жаз импровизациясида усулнинг аҳамияти катта. Жаз усуллари ва унинг ўзига хос тарафлари профессионал даражада импровизация қила олишга туртки бўлади. Аккордларнинг харф рақам белгилари (катта ва кичик учтовушликлар, мажор ва минор септаккордлар, ортиррилган ва камайтирилган аккордлар ва нонаккордлар), альтерация белгилари - аккорд товушларини ярим тон кўтариш ёки тушириш белгилари ҳисобланиб, импровизацияни ёқимли амалга оширишга кўмак беради. Мелодик йўналишлар - жаз импровизациясида арпеджио йўналишининг ролини янада оширади. Ёрдамчи ва ўткинчи товушлар, диатоник ва хроматик ёрдамчи товушлар импровизация қилишда жозиба касб этади. Блюз, классик блюз шакли, куйи, ўзига хос хусусиятлари, унинг лади ва гаммаси классик унсурларда ўзгачадир. Блюз гармониясининг хусусиятлари, блюз гаммаси ва унинг хусусиятлари барча маданиятларга мос келади. Жаз йўналишлари - жаз импровизациясида оҳанг ривожланишининг аҳамиятини, секвенциялар ва уларнинг импровизациядаги ўрнини оширади.

VI. КЕЙСЛАР

VI. КЕЙСЛАР

Қуйидагилар ичидан фақат ижрочилик санъатигагина тааллуқли элементларни кўрсатиб беринг:

- Аския
- Рақс
- Достон ижрочилиги
- Чолғу ижрочилиги
- Лапар
- Ялла
- Дорбозлик
- Қўғирчоқбозлик
- Алла
- Мақом ижрочилиги
- Мақом мусиқаси
- Лазги мусиқаси
- Тановар куйи
- Халфачилик
- Морбозлик

I. Қуйида берилган мусиқа санъати соҳаларига хос элементларни аниқланг:

1. Ўзликни намоён қилишнинг оғзаки шакл ва анъаналари
2. Ижрочилик санъати
3. Урф-одат, маросим ва байрамлар
4. Табиат ва коинотга оид билим ва кўникмалар
5. Анъанавий ҳунармандчилик

II. Қуйидаги берилган рўйхат ва Реестрга Ўзбекистондан қайси мерослар киритилганлигини аниқланг:

Репрезентатив рўйхат

Зудлик билан муҳофаза қилинишга муҳтож мусиқа санъати рўйхати

Энг яхши тажрибалар Реестри

IV. Қуйида кўрсатилган ҳудудларга хос мусиқа санъати элементларини ва уларнинг қайси соҳага ҳослигини айтиб беринг

Қорақалпоғистон

Тошкент шаҳри

Наманган вилояти

Андижон вилояти
Фарғона вилояти
Жиззах вилояти
Самарқанд вилояти
Навоий вилояти
Бухоро вилояти
Хоразм вилояти
Қашқадарё вилояти
Сурхондарё вилояти
Сирдарё вилояти
Тошкент вилояти

V. Қуйидаги мусиқа намунасини эшитиб, унинг қайси ҳудудга хослиги ва қайси чолғуда ижро этилганини аниқланг.

- Яллама ёрим
- Лазги
- Тановар
- Мавриги
- Сувора
- Лапар
- Ялла
- Чўпонча
- Бухорча
- Халфа қўшиғи
- Чипра далли
- Ўзганча
- Қашқарча
- Ёр-ёр

VII. ГЛОССАРИЙ

VII. ГЛОССАРИЙ

Аккорд (ит. *Accordo*, фр. *Accord* - бирдамлик) – турли баландликдаги уч ва ундан ортиқ товушларнинг қўшилиб, яхлит ҳолда янграши. Аккорд одатда терция интервали бўйича тақсимланадиган товушлардан ҳосил бўлади. Тўрт товушли аккорд – септаккорд, беш товушли аккорд – нонаккорд, олти товушли аккорд – ундецимаккорд дейилади.

Ансамбль (фр. *Ensemble* - биргаликда)- 1. Вокал ёки чолғу мусиқа асарининг бир неча ижрочи томонидан ижро этилиши. 2. Бир тўда санъаткорларнинг бир бутун бадиий жамоа ҳолда чиқиши. 3. У қадар катта бўлмаган хонанда ёки созандалар жамоаси учун яратилган мусиқа асари. Ижрочилар сонига қараб бу ансамбллар турлича аталади. Икки ижрочи – дуэт, уч ижрочи – трио ёки терцет, тўрт ижрочи – квартет, беш ижрочи – квинтет, олти ижрочи – секстет, етти ижрочи – септет, саккиз ижрочи – октет ва ҳ.к. Баъзан ансамбль сўзини оркестр ёки хор жамоасининг кичрайтирилган турига ҳам айтилади.

Аппликатура (нем. *Applicatur* - қўймоқ, босмоқ) – мусиқа чолғу асбобларини ижро қилганда бармоқларни тўғри қўйиш ва алмаштириш тартиби. Бу тартибнинг ноталарда кырсатилиши ҳам аппликатура дейилади. Аппликатура араб рақамлари билан ноталарнинг ости ёки устига қўйилади.

Диапазон (юн. *Diapason* – барча (торлар) орқали) – хонанданинг овози, чолғу асбобининг товуш шажми. Мусиқий матодаги энг пастки ва энг юқориги товуш оралиғи.

Диатоника (юн. *Diatonikos* – бир тондан иккинчи тонга ўтиш) – ладнинг асосий босқичлари изчиллигидан вужудга келадиган мусиқий товушлар тизими. Табиий мадор, минор ва ўрта аср ладлари учун асос бўлган асосий етти поғонадаги тон ва ярим тонлар диатоникага киради.

Диатоник гамма – ладдаги асосий товушларнинг бирин-кетин изчиллиги. Тўлиқ диатоник гаммада еттита товуш бўлади.

Динамика (юн. *Dinamikos* - кучли) – мусиқий товушларнинг қаттиқ-секин ижро қилиниши. Динамика товушни турлича ифодалаш, яъни бир йўла қаттиқ ёки секин, аста-секин кучайтириш ёки секинлаштириш, айрим товушларни алоҳида таъкидлаб эшиттириш в.б. билдиради. Динамиканинг асосий турлари: *forte* - қаттиқ, кучли; *piano* – секин; *crescendo* – товушни аста-секин кучайтириш; *diminuendo* – товушни аста-секин пасайтириш.

Интервал (лот. *Intervallum* – оралик, масофа) – икки мусиқий товуш ўртасидаги оралик. Бунда товушлар бир вақтда янграса гармоник интервал, бирин-кетин янграса – мелодик интервал деб аталади. Асосий интерваллар – прима, секунда, терция, кварта, квинта, секста, септима, октава.

Лад – турғун ва нотурғун мусиқий товуш поғоналарининг ўзаро боғлиқлигига асосланган товушлар тизими. Замонавий мусиқада етти поғонали мажор ва минор ладлари асосий ладлар ҳисобланади.

Оркестр (юн. *Orchestra* - қадимги юнон театри сахнаси олдидаги майдонча) - турли чолғу асбобларда чалиб, ижрочиларнинг ушбу гуруҳи учун

ёзилган музика асарини биргаликда ижро этувчи созандаларнинг катта жамоаси. Чолғу асбобларининг таркибига кўра оркестрларнинг турлари: симфоник – тўлиқ таркибдан иборат, торли – камонли чолғулар, дамли - ёғоч ва мис дамли чолғулар, шовқинли - урма-зарбли чолғулар, ёки эстрада-симфоник – юқорида санаб ўтилган чолғуларга электр-чолғулар, яъни гитаралар, синтезаторлар кабиларнинг қўшилиши асносида .

Партитура (ит. *partitura* – бўлинган, тақсимланган) – ансамбль, хор, оркестр учун ёзилган кўп овозли музикаий асарнинг нота ёзуви. Унда барча овозларнинг партиялари жамланган. Партитурада партияларнинг тақсимланиб келиши юқоридан қуйи томон турдош чолғу асбоблар бўйича келади. Ўз навбатида, бир турдаги чолғуларнинг энг юқори регистрга мансуби юқорида, қолганлари регистри бўйича пастки сатрларда ёзилади.

Партия (музикада)– 1. Ансамбль қатнашчиларидан бирининг нота ёзуви. 2. Соната шаклининг экспозициясида асосий мавзулар бош партия, ёрдамчи партия, яқунловчи партия сифатида келади.

Регистр (лот. *Registrum* – рўйхат, ёзиб, қўйиш) – музикаий матонинг ошанггини юқори, ўрта ва пастки қисмларга мансублиги бўйича ажратиш.

Реконструкция (лот. *Re* – «янгилашиш» маъносини билдирувчи сўз ясовчи қўшимча, ва *constructio* - тузилма) - қадимий музикаий чолғуларни қайта тиклаш. Ушбу атама замонавий музикаий чолғушуносликда халқ чолғу асбобларини тиклаш ва оркестрга мансуб турлари (пикколо, альт, бас ва б.)ни яратиш маъносида қўлланилади.

Соз – 1. Товушларнинг баландлик ҳолати ва муносабати. Чолғу асбобларидаги соз уларнинг товушқатори тузилиши ва баланд-пастлигини аниқлайди. Оркестр ва ансамбллар сози шу жамоадаги чолғу асбобларнинг бир-бирига бўлган баландлик муносабатларига кўра соланади. 2. Торли чолғу асбоб.

Тембр (фр. *tembre* - қўнғироқ, ажратиш белгиси) – товуш туси, ҳар бир музикаий чолғу ёки хонанда овозининг ўзига хос товуш характери. Чолғу асбобининг тузилиши ва шаклига кўра унинг тембри турлича бўлади.

Темперация (лот. *Temperatio* – тўғри муносабатда, бир ўлчамда) – музикаий поғоналар оралиғидаги интерваллар муносабатининг тенглиги. Октава оралиғининг тенг 12 ярим тонга бўлиниши бир текис температура бўлади.

Товушқатор – чолғу асбобида чалиниши ёки киши овозида айтилиши мумкин бўлган товушқатор. У юқори кўтарилаётган ёки қуйи тушаётган қатор товушлар тизмасида тузилади.

Транспозиция (лот. *Transponere* – жойини ўзгартмоқ) – товушларни бошқа баландликка кўчириш. Транспозиция турли шароитда қилинади: ёзилган музика асари хонанда овозига ноқулай бўлса; бир чолғу асбобдан иккинчисига кўчириш зарурати бўлса; ёзилган ноталар ўқиш учун ноқулай бўлса.

Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи	Инглиз тилидаги шарҳи
Созандалик	Маълум бир созни (рубоб, танбур, дойра, най ва х.к) мукаммал эгаллаган, ҳам жўрнавоз, солист ва жамоавий ижроларда қатнашиб, мумтоз санъатни тарғиботчисидир.	This is player of Uzbek national instruments like rubob, tanbur, doyra, nay and ets. He can play with solists, he solo player and play with other instruments.
Анъанавий ижрочилик	Миллий мусиқаларимизни асосини ўрганувчи соҳа	Traditional performing arts learning basic of nationale music of Uzbekistan.
Воҳага мансуб жанрлар	Катта ашула Фарғона-Тошкент воҳаси, Мавригий ва Бухорча Самарқанд-Бухоро воҳаси, Суворийлар Хоразм воҳаси. Бундан ташқари дostonчилик, жировчилик, ҳалфачилик, яллагчилик, лапарчилик ва бошқалар.	Janrs from Fergana-Tashkent Katta ashula (Big song), from Samarkand and Bukhara Mavrigi and Bukhorcha, from Khorezm Suvoriy and also janrs like doston (play epos), jirov (play epos an another stile), khalfa (womans epos players), yalla (melodies for the dans), lapar (sing a song in competition) and ets.
Уч воҳа мақоми	Булар Хоразм мақомлари, Шашмақом ва Фарғона-Тошкент мақом йўллари дир.	That is Khorezm's makom, Shashmakom and Fergana-Tashken's makom ways.
Устоз-шогирд тизими	Устоз шогирд тизими анъанавий ижрочилик соҳасида энг сермахсул дарс бериш услуби.	From teacher to student systems effect way for learning traditionale performing arts.
Мукаммал ижро	Барча жиҳатлари тўлиқ, чиройли, беҳато ижро мукаммал ҳисобланади.	All parameters is full and beutefull plays is the original perform.
Номукаммал ижро	Камчиликлари мавжуд бўлган ижро номукаммал ижро дейилади.	Perfom with the mistakes we call unoriginal perform.
Ижрочилик мактаблари	Маълум бир устоз ижрочи томонидан яратилган ижро мактаби дейилади. Ҳозирги кунда бундай мактабларнинг жуда кўп намуналари мавжуд.	Performing schools belded from one of masters. Now in our contry many of performing schools

VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 592 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. Т.: “Ўзбекистон”, 2018. – 507 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. 3-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2019. – 400 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2020. – 400 б.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

6. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2018.
7. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги ЎРҚ-637-сонли Қонуни.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июнь “Олий таълим муасасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сонли Фармони.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февраль “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 4947-сонли Фармони.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрель “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сонли Қарори.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрь “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5544-сонли Фармони.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 май “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5729-сон Фармони.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июнь “2019-2023 йилларда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида талаб юқори бўлган малакали кадрлар тайёрлаш тизимини

тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятини ривожлантири чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4358-сонли Қарори.

14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 август “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли [Фармони](#).

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрь “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли [Фармони](#).

16. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрь “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сонли Қарори.

17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 28 августдаги “Ўзбекистон Республикасида маданият ва санъат соҳасини инновацион ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги Қарори.

18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 20 декабрдаги “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш” тўғрисидаги Қарори.

19. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 4 февральдаги “Миллий рақс санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги Қарори.

20. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 26 майдаги “Маданият ва санъат соҳасининг жамият ҳаётидаги ўрни ва таъсирини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ–6000-сон Фармони.

Ш. Махсус адабиётлар

21. Усмонов Б.Ш., Ҳабибуллаев Р.А. Олий ўқув юртларида ўқув жараёнини кредит-модуль тизимида ташкил қилиш. Ўқув қўлланма. Т.: “Tafakkur” нашриёти, 2020 й. 120 бет.

22. Белогуров А.Ю. Модернизация процесса подготовки педагога в контексте инновационного развития общества: Монография. — М.: МАКС Пресс, 2016. — 116 с. ISBN 978-5-317-05412-0.

23. Гулобод Қудратуллоҳ қизи, Р.Ишмухамедов, М.Нормухаммедова. Анъанавий ва ноанъанавий таълим. – Самарқанд: “Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази” нашриёти, 2019. 312 б.

24. Ибраймов А.Е. Масофавий ўқитишнинг дидактик тизими. методик қўлланма/ тузувчи. А.Е. Ибраймов. – Тошкент: “Lesson press”, 2020. 112 бет.

25. Ишмухамедов Р.Ж., М.Мирсолиева. Ўқув жараёнида инновацион таълим технологиялари. – Т.: «Fan va texnologiya», 2014. 60 б.
26. Муслимов Н.А ва бошқалар. Инновацион таълим технологиялари. Ўқув-методик қўлланма. – Т.: “Sano-standart”, 2015. – 208 б.
27. Образование в цифровую эпоху: монография / Н. Ю. Игнатова ; М-во образования и науки РФ ; – Нижний Тагил: НТИ (филиал) УрФУ, 2017. – 128 с. http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/54216/1/978-5-9544-0083-0_2017.pdf
28. Асекретов О.К., Борисов Б.А., Бугакова Н.Ю. и др. Современные образовательные технологии: педагогика и психология: монография. – Новосибирск: Издательство ЦРНС, 2015. – 318 с. <http://science.vvsu.ru/files/5040BC65-273B-44BB-98C4-CB5092BE4460.pdf>
29. Олий таълим тизимини рақамли авлодга мослаштириш концепцияси. Европа Иттифоқи Эрасмус+ дастурининг кўмагида. https://hiedtec.ecs.uni-ruse.bg/pimages/34/3_UZBEKISTAN-CONCEPT-UZ.pdf
30. English for Specific Purposes. All Oxford editions. 2010, 204.
31. Lindsay Clandfield and Kate Pickering “Global”, B2, Macmillan. 2013. 175.
32. Steve Taylor “Destination” Vocabulary and grammar”, Macmillan 2010.
33. David Spencer “Gateway”, Students book, Macmillan 2012.
34. H.Q. Mitchell, Marileni Malkogianni “PIONEER”, B1, B2, MM Publications. 2015. 191.
35. H.Q. Mitchell “Traveller” B1, B2, MM Publications. 2015. 183.
36. Бахтиёрова Н. “Ўзбекистонда мусиқий чолғуларнинг тарихий тарақиёти” (дунор чолғуси мисолида). –Т.; “ЎзДК”, 2017.- 150 б.
37. Исраилов Г.Р. Эстрада мусиқасида тромбон. Ўқув қўлланма. –Т.; “ЎзДК”, 2018.- 70 б.
38. Саттаров Э., Алимов Х. Бошқарув мулоқоти–Т.“Академия”, 2003 –70 б.
39. Назаров О. Халқ чолғуларида ижрочилик (Қашқар рубоб) –Т.; “ЎзДК”, 2018. - 68 б.
40. Назаров Х. Чолғушунослик. (Эстрада чолғулари) Ўқув қўлланма. –Т.; 2018. –83 б.
41. Лутфуллаев А. Халқ чолғуларида ижрочилик. Ўқув қўлланма. –Т, 2018. –100 б.
42. Махмудов И.И. Бошқарув профессионализи: психологик таҳлил. –Т.: “Академия”, 2011. –154 б.
43. Мирзакамолова Э.Р. Фортепиано ансамбли. Ўқув қўлланма. –Т; 2018. –68 б.
44. Carla Stalling Walter. Arts Management: an entrepreneurial approach. USA. Routledge. 2015. – 459 p.
45. Х.А.Турсунов Хасанова. Партитура ўқиш ва чолғулаштириш. Ўқув қўлланма. – Т, 2018. – 68 б.

46. Когоутек Ц. Техника композиции в музыке XX века –М.: «Музыка». 2015.
47. Маданият соҳасига оид меъёрий ҳужжатлар тўплами. Маданият ва спорт ишлари вазирлиги, 2010.
48. Основные тексты Международной конвенции об охране нематериального культурного наследия. ЮНЕСКО, 2016.
49. Ў.Тошматов, Н.Исакулова. Номоддий маданий меросни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асослари. – Т.: “Navro’z”, 2014.

IV. Интернет сайтлар

50. <http://edu.uz> – Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
51. <http://lex.uz> – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси
52. <http://bimm.uz> – Олий таълим тизими педагог ва раҳбар кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш бош илмий-методик маркази
53. <http://ziyonet.uz> – Таълим портали Ziyonet
54. <http://www.dsmi.uz>.
55. <http://www.kino-teatr.ru> – Все материалы по кино и театра.
56. <http://www.artsait.ru> – Энциклопедия русской живописи.
57. <http://belcanto.ru/> – Сайт об опере и балете.
58. <http://music.edu.ru/catalog> – Сайт музыки.
59. <http://artyx.ru/> – Всеобщая история искусств.

ІХ. ТАҚРИЗЛАР